

HEINE MINT NEMZETI KÖLTŐ*

Mi marxisták általában túlságosan keveset foglalkozunk a polgári korszak nagy íróinak és művészeinek élettörténetével. Igaz, hogy ezek az élettörténetek egyáltalában nem adják meg az igazi kulcsot, amint a legtöbb polgári irodalomtörténész hiszi, az egyes írók megértéséhez. Ellenkezőleg, csak a társadalmi létből, a kor nagy társadalmi tendenciáiból, harcaiból és ellentmondásaiból érthetjük meg helyesen az író életét és alkotásának természetét. De az ilyen élettörténetek marxista tanulmányozása rendkívül jellemző felvilágosításokat ad az egész kapitalista kultúráról. Sok ilyen életnek beható bűvárlatából kiderülne, hogy a kapitalista korszakban majdnem minden jelentős író léte egyetlen mártírium. Nem is beszélünk arról a sok jelentős íróról, akik közvetlenül a kapitalista írónyomor áldozataiként fizikailag tönkrementek. Azok is, akiket a születés szerencsés véletlene mentesített az anyagi gondoktól, ezt a biztosított helyzetet jellemük és fejlődésük súlyos károsodásával kell, hogy megfizessék. És a jelentős írók közül, akiknek sorsa a sötét nyomor és a védett tőkepénzes állapot két pólusa közt játszódik, a legtöbben megsínylik a borzalmasan meg-alázó, fejlődésüket gátló és eltorzító körülményeket. A közvetlen anyagi és erkölcsi életviszonyok mindannyiukra roppant nyűgként nehezednek, meg-akadályozva képességeik teljes és tiszta kibontakozását.

I.

Heine életkörülményeit az a tény határozza meg, hogy a kezdődő kapitalizmus Németországában élt, s hogy bár szegény, de többszörös milliomosokkal rokonságban álló család gyermeke volt. Élete arra az időszakra esik, amikor Németországban már megvannak a szabad írói pálya gazdasági feltételei, amikor a termékeny és népszerű író már nem szorul kis fejedelmek mecenátusára, hivatalviselésre stb., megélhet írói alkotásainak jövedelméből. Heine kétségkívül az adott időszak legnépszerűbb és legolvasottabb német írója. Versei és prózai művei a német könyvpiacra addig ismeretlen példányszámokat érnek el. Kiadója, Campe meggazdagodott Heine művein. Heine maga ellenben sohasem

* Ez a tanulmány 1935-ben keletkezett német nyelven. Az előadó kívánságára változtatlan alakban közöljük az előadás helyett, mellyel tartalmában, az utolsó bekezdés kivételével megegyez.

bírt megélni írói munkásságából. Írásaiból mindig csak nagyon bizonytalan mellékkeresete volt, s minden új vagy újonnan kiadott könyve kellemetlen, csúnya s megalázó harcot jelentett a kiadóval. Harcot nemcsak azért, hogy hozzájusson legalább kis részéhez a neki járó tiszteletdíjnak, hanem a meg nem hamisított szövegért is, mert a kiadó a cenzurára hivatkozva, de igen gyakran az irodalmi klikkpolitika tisztességtelen okaiból is, gyalázatosan bánt el a szöveggel. Heine ismételtén kénytelen volt a nyilvánossághoz fellebbezni és kiadóját nyilvánosan kipellengérezni, hogy megmentse saját írói becsületét. Itt nincs helyünk tövéről-hegyére ismertetni ezeket a kicsinyes harcokat, melyek meg nem szüntek Heine egész életében. Csak arra utalunk, hogy Gutzkow és klikkje, illetéktelen beavatkozásával a negyvenes években esztendőkkkel el tudta odáztatni Heine második versgyűjteményének megjelenését, hogy ugyanaz a Gutzkow-klikk Heine Börne-könyvének címét önkényesen megváltoztatta, s azután emiatt a »fennhéjázó« cím miatt is nyilvánosan támadta Heinét stb.

Egész magánéletére végzetesen, politikai fejlődésére rendkívül veszélyesen hatott ki, hogy mint író nem tudott szert tenni anyagi függetlenségre. Emiatt került megalázó függőségbe a gazdag rokonsággal, Salomon Heine hamburgi multimilliomos családjával. Igaz, ez a függőség kora ifjúságában kezdődött — egyetemi tanulmányainak költségét a gazdag nagybácsi fedezte — de a fent vázolt körülmények híres író korában is rákényszerítették a családtól való megalázó függőséget. Egyik-másik kispolgárian moralizáló biográfusa ezen a ponton könnyelműséggel és tékozlással vádolja Heinét, őt magát hibáztatja élethelyzetéért. Annyi bizonyos: Heine sohasem volt aszkéta. Az akkori Németország kapitalista szempontból legfejlettebb részében, a Rajna-vidéken született és nevelkedett, s a gazdasági és politikai hatalom birtokbavételére készülő osztály fia lévén, világlátásban szikrázott benne az életkedv. A kispolgári aszkétizmus elvetése, amint később látni fogjuk, lényeges, döntő eleme világnézetének és költői működésének. Tehetségének lényegéhez tartozott, hogy aránylag nagy lábon élhessen. Láttuk, hogy írói működése megadhatta volna neki erre a lehetőséget. Hogy mégsem adta meg, annak oka a kapitalista társadalmi rendben rejtett. A kispolgári moralisták erősen felfűjják a családjától kapott támogatás jelentőségét, pedig a hamburgi milliomosok vagyoni helyzetéhez mérten csekélység volt, mondhatni borra való. A legtöbb, amit Heinének a rokonság juttatott, 4 800 frank életjáradék volt. Ebben az esetben is lehetetlen sorjában elbeszélni az egész szégyenletes tragikomédiát: Heine viszonyát dúsgazdag atyafiságához. Heine maga így örököltette meg költészetében a nagybácsi kastélyát és parkját, Salomon Heine leányai iránt föllobbant szerelmének színterét:

*Vermaledeiter Garten! Ach,
Da gab es nirgends eine Stätte,
Wo nicht mein Herz gekränkt ward,
Wo nicht mein Aug geweinet hätte.*

*Ó, az az átokverte kert!
Egy lépésnyi hely se volt ott,
Hol szívemet nem érte seb,
Hol szemem könnyeket nem ontott.*

*Da gab's wahrhaftig keinen Baum,
Worunter nicht Beleidigungen
Mir zugefüget worden sind
Von feinen und von groben Zungen.*

*Nem volt valóban egy fa sem,
Véges-végig a kertben,
Amely alatt durván vagy finoman
Ne sértettek volna meg engem.*

(Lányi Viktor ford.)

A nagybácsi ígéretet tett, hogy végrendeletileg rá hagyományozza az életjáradékot. Amikor meghalt, az ígéret pusztán szónak bizonyult, a törvényes örökös pedig éveken át megtagadott minden fizetést. Csak rettentő megalázkodások után tudta Heine kiharcolni a »kegyet«, hogy a járadékot tovább is húzhassa, s hogy halála után felesége számára az összeg fele biztosítva legyen. A szegény Heine ezt írta testamentumában unokafivérével, »Karl-lal való »kibéküléséről«: »Igen, ő (mármint az unokafivér, L. Gy.) itt megint megmutatta egész lelki nemességét, egész szeretetét és amikor ünnepélyes ígéretének zálogául kezét nyújtott, én a kezét ajkamhoz emeltem, annyira meg voltam rendülve, s ő annyira hasonlított abban a pillanatban boldogult atyjához, szegény nagybátyámhoz, akinek oly sokszor csókoltam kezét gyermekien, ha valami jót tett velem.« Ehhez a szégyenletes »kibékülési« szertartáshoz van Heinének egy költői kommentárja, igaz, hogy Karl nevét nem írta le benne :

*Herz, mein Herz, ström aus die Fluten
Deiner Klagen und Beschwerden,
Doch von ihm sei nie die Rede
Nicht gedacht soll seiner werden.*

*Szlvem öntsd ki áradatát
Panaszkodnak, keservednek.
Ámde róla szó ne essen,
Még nevét se emlegessed.*

*Nicht gedacht soll seiner werden,
Nicht im Liede, nicht im Buche —
Dunkler Hund, im dunklen Graben
Du verfaulst mit meinem Fluche.*

*Még nevét se emlegessed
Könyveimben, dalaimba —
Sötét kutya, átkom rajtad,
Rothadj el a sötét sírban.*

(Lányi Viktor ford.)

Ennek a családi »nagylelkűségnek« ára Heine memoárjainak megsemmisülése volt. Ez a mű, melyre Heine egész életében a legnagyobb súlyt helyezte, el kellett, hogy tűnjék, mert a család félt a költő valóságos életkörülményeinek feltárásától.

*Wenn ich sterbe, wird die Zunge
Ausgeschnitten meiner Leiche;
Denn sie fürchten, redend käm ich
Wieder aus dem Schattenreiche.*

*Holtom után ők a nyelvem
Tövestül tépik ki számból;
Félnek, hogy beszélve térnék
Vissza az árnyékvilágból.*

(Lányi Viktor ford.)

Mindig szem előtt kell tartanunk Heine életkörülményeit, ha publicisztikai és politikai pályafutását igazságosan akarjuk mérlegelni. Mert ezen a pályán egymást érik a meglehetősen szégyenletes kompromisszum-kísérletek a feudális-abszolutisztikus Németország hatalmaival, akiket Heine gyűlölt, akik ellen hadakozott. A fiatal Heine akkor már sikeres író, egyetemi tanári állásra pályázik Münchenben és Cotta kiadó útján bizalmas értésére adja a kormánynak, hogy szíve mélyén nem is olyan nagyon radikális ő, mint amilyennek látszik. A júliusi forradalom előtt és után Varnhagen von Ense révén tapogatódzik a

porosz kormánynál, nem lehetne-e valamilyen *modus vivendi*t találni Poroszország és Heine közt és így tovább. A Guizot-kormány szubvenciójának elfogadása a legnagyobb botrány Heine életében, de megközelítően sem olyan szégyenletes, mint említett sikertelen kompromisszum-kísérletei. Amikor a szubvenció ügye 1848-ban napfényre került, Heine Marxra hivatkozott. Marx nyilvánosan sohasem dezavualta, de erről az ügyről ezt írta Engelsnek: »Most itthon van nálam Heine három kötete. Többek közt részletesen elmeséli azt a hazugságot, hogy én stb. elmentünk őt vigasztalni, mikor az »Augsburger Allgemeine Zeitung« a Lajos Fülöptől kapott pénzek miatt »megtámadta«. A jó Heine készakarva elfelejti, hogy közbenjárásom érte 1843-ban történt, tehát nem függhet össze olyan tényekkel, melyek az 1848-as februári forradalom után kerültek napvilágra. But let it pass. Rossz lelkiismeretétől szorongatva a vén kujon, pedig hallatlan emlékezőtehetsége van az ilyen szemét dolgokban, hízelegni próbál.«

Ezeket a mély árnyékokat Heine jellemképéből letagadni nem lehet. De, hogy helyesen érzékelhessük ezeket, egyrészt ismernünk kell életének anyagi hátterét, másrészt az egészet be kell illesztenünk írói tevékenységének összképébe. Tévedés lenne természetesen ezeket az ingadozásokat, kompromisszumokat, korrupciókat stb. mechanikusan csak anyagi helyzetének bizonytalanságára visszavezetni. Más kérdés azonban, hogy életvitelének epikureus lazasága és aggálytalansága, egyéni »máccchiavellizmusa« mennyiben és mily mértékben sarjadt és nőtt nagyra ebből az anyagi talajból. Rahel Varnhagen a legélesebben bírálja az ifjú Heine lazaságát: »Őn ne legyen Brentanóvá, nem tűröm!... Heine maradjon hű lényegéhez, még akkor is, ha elpáholják.« És Engels egy Marxhoz írt késői levelében Heine jellemét Horátiuséval hasonlítja össze: »Az öreg Horatius helyenként Heinére emlékeztet, aki nagyon sokat tanult tőle, alapjában ugyanolyan közönséges kutya is volt politikai szempontból. Képzelnék csak el a derék férfiút, aki, miközben a vultus instantis tyrannit kihívja maga ellen, Augustusnak a hátuljába bújik. Egyébként a vén sündisznó is igen szeretetreméltó.«

Persze, Heine hiába próbálta a nyilvánosság előtt sokszor nagy hangon tagadni, eléggé tisztában volt politikus-jellemének gyengeségei felől. Amikor például védelmébe veszi Voltaire jellemét Alfieri támadásaival szemben, a tónuson érződik, hogy önvédelemről van szó: »Voltairet pedig igaztalanul bántják, akik azt mondják róla, hogy nem volt olyan lelkesült, mint Rousseau; csak valamivel okosabb és ügyesebb volt. Az ügyefogyottság mindig a sztoicizmusba menekül és spártai szigorral berzenkedik, ha másban hajlékonyságot lát. Alfieri szemére veti Voltairenek, hogy mint filozófus a nagyok ellen írt, mialatt mint udvaronc a fáklyát vitte előttük. A komor piemonti nem vette észre, hogy Voltaire, amikor szolgálatkészen vitte a nagyok előtt a fáklyát, azzal egyszersmind pőreségükre világított.« Magától értetődik, hogy a polémikusan megsemmisítő áldicséretnek ez az ironikus »taktikája« nem mentség, a durva politikai vétségekre, amiket Heine élete során elkövetett. Másrészt azonban

sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy Heine, sikerült vagy nem sikerült megalkuvási kísérletei ellenére, írói tevékenységének *alapvonalában* okos és könnyörtelen harcot folytatott a német hűbéri abszolutizmus ellen, hogy a dicséret is, amivel gyakran adózott a juliusi monarchiának, csaknem minden esetben nagyon is átlátszó iróniával volt telítve. Metternich herceg eszes és jellemtelen titkára, Friedrich Gentz ezt mindig meg is értette és nemhivatalos nyomást gyakorolt Cottára, hogy hallgattassa el Heine franciaországi tudósításait az »Augsburger Allgemeine Zeitung«-ban. Heine publicisztikai tevékenysége állandó gerillaharc a cenzurával a széles nyilvánosságért. Heine mindig lebecsülte a Németországban csakúgy, mint Franciaországban alig olvasott emigráns újságocskákat, a széles nyilvánosság számára vivja harcait és alakítja egyéni, ironikus stílusát, hogy a politikai és szociális állapotok fölött gyakorolt kritikáját át tudja csempészni a cenzúrán. Párizsban folyton erősödő vonzódása a szocializmushoz, a saint-simonizmus hatása alatt fokozódó közönye a burzsoázia politikai kormányformái iránt, segítik eme írói taktikájának kialakításában. Barátjának, Laubenek a következő levélbeli tanácsot adja: »Politikai kérdésekben tehet ön annyi engedményt, amennyit csak akar, mert a politikai államformák és kormányok csupán eszközök; monarchia vagy köztársaság, demokratikus vagy arisztokratikus intézmények mind közömbös dolgok, ameddig csak el nem dőlt a harc az elsőleges létkérdésekért, magáért az életért... A kérdésnek ilyen kettéválasztásával a cenzúra akadékoskodását is enyhíteni lehet, mert a vallási elv és morál fölötti diszkuúszió jogosultságát nem tagadhatják meg anélkül, hogy el ne törölnék a gondolkodás és bírálat teljes *protestáns* szabadságát... így elnyerjük a filiszterek beleegyezését... Ön ért engem.« Hogy itt Heine mennyire nem valóságosan politikai kompromisszumra céloz, az világosan kiolvasható Laubehoz írt későbbi leveléből: »Nekünk a Hallische Jahrbücher és a Rheinische Zeitung vonalához kell igazodnunk, sohasem kell eltitkolnunk politikai rokonszenveinket és szociális ellenszenveinket...«

Ennélfogva, amikor leszögezzük Heine ingadozásait és megalkuvásait, publicisztikai tevékenysége fővonalának megítélésében nem szabad engedményeket tennünk a korabeli kispolgári kritikusoknak. Ezek »indifferentizmussal« vádolják Heinét, sőt azzal is, hogy elpártolt a szabadságmozgalomtól, monarchista lett stb. Persze Heine írásaiban bőségesen akadnak helyek, amelyek, elszigetelten idézve, igazolhatják a fenti vádakot. De ha összefüggésükben olvassuk őket, legtöbbször azt tapasztaljuk, hogy részint ironikus jellegűek, részint Heine politikai taktikájának (persze néha aggályos »magántaktikájának«) megnyilvánulásai. Heine Párizsban gyakran vallja magát a monarchizmus, a juliusi monarchia hívének. De az intelligens reakciók ezeket a »vallomásokat« mindenkor helyesebben értékelték, mint a korlátolt, kispolgári republikánusok. Így Friedrich Gentz, már említett levelében, ahol Heine párizsi tudósításairól van szó, ezt írja Cottának: »A papság és a nemesség már rég nem kell senkinek, levitézlettek, requiescant in pace! Ha azonban az egykori hercegek-

nél, grófnál és bárónál is inkább perhorreszkálnak olyan férfiakat, mint Périer és vele együtt a párthíveit, vagyis a hivatalnokokat, bankárokat, földbirtokosokat és kereskedőket, — akkor ki fogja végül kormányozni az államokat? És ezzel az indokolással szólítja fel Cottát, hogy némitsa el az »elvetemült kalandor« Heine tudósításait. Heine tehát, irónikus-taktikus sakkhúzásai ellenére, joggal tarthatta magát a nagy szabadságharc becsületes katonájának :

*Der Schatzpelz, den ich umgehängt
Zuweilen, um mich zu wärmen,
Glaubt mir's, er brachte mich nie dahin,
Für das Glück der Schafe zu schwärmen.
Ich bin kein Schaf, ich bin kein Hund,
Kein Hofrat und kein Schellfisch —
Ich bin ein Wolf geblieben, mein Herz
Und meine Zähne sind wölfisch.*

*A báránybőrt ha néhanap
Magamra húztam, hogy melegedjem,
Bárány-üdvösségért, esküszöm,
Akkor sem lelkesedtem.
Nem vagyok bárány, nem vagyok eb,
Se főtandcsos, se tínhal —
Farkas maradtam, farkas-szívemmel
És farkas-fogaimmal.*

(Lányi Viktor ford.)

Heine irónikus-taktikus állásfoglalásának számos időszerű politikai kérdésben lényeges tárgyi oka is van, amely legszorosabban összefügg legjobb tulajdonságaival. Heine életében érdekes paradoxitát fedezhet fel a csak valamennyire is gondos megfigyelő : Heine kétségkívül korának legnépszerűbb és legolvasottabb német írója, bizalmas vallomásait olvasva mégis látjuk, hogy szinte egész életét szörnyű elszigeteltségben és magányban élte le. Legtöbb barátsága (Varnhagen von Ense, Immermann, Laube, Meissner stb.) hogy egyáltalán fennállhatott, kizárólag Heine nagyon óvatos diplomáciájának tudható be. Ennek a magánynak s a miatta szükségessé vált diplomáciának oka nem Heinének valamilyen egyéni lélektani sajátágaiban rejlik, főként nem zsidó voltában, amire antiszemita bírálói és cionista védelmezői oly nagy súlyt helyeznek. Mindkét irányzattal szemben mi úgy véljük, hogy Heine mint költő a legmélyebben kapcsolódik Németország fejlődéséhez, hogy magányának semmi köze zsidó származásához, amint hogy sem Börne, sem Marx életében nem merül fel a magány problémája. Ha az igazi okot keressük, arra kell gondolnunk, hogy Börne a német radikális kispolgárság, Marx a német proletárság mozgalmával benső kapcsolatban volt, úgy hogy mindketten, ki-ki a maga módján, átérték egy-egy társadalmi osztály életét és fejlődését. Heine azonban Németország egyetlen osztályával, egyetlen pártjával sem volt összekapcsolódva. Fejlődésében messze túlemelkedett a radikális kispolgárság látókörén, a proletáriátus történelmi szerepének és történelmi küldetésének aránylag magasfokú megértéséhez jutott el, anélkül, hogy csatlakozni tudott volna a forradalmi proletáriátushoz. Heine tehát világéletében a polgári és proletár demokrácia között ingadozott. Jóllehet igen korán felismerte, hogy a pártharcok és az alapjukat képező osztályharcok jelentősége túlnőtt a nemzeti ellentétek jelentőségén, mégsem tudott egészen és fönn tartás nélkül valamely párthoz vagy osztályhoz csatlakozni. Mint polgári intellektus néha igen nagyra van vele, hogy független és a pártok felett áll. Leírja például, gúnyos dicsekvés hangján, anyjával folytatott párbeszédét :

*Die Mutter aber fing wieder an
Zu fragen sehr vergnüglich
Nach tausend Dingen, mitunter sogar
Nach Dingen, die sehr anzüglich.*

*Mein liebes Kind! Wie denkst du jetzt?
Treibst du noch immer aus Neigung
Die Politik? Zu welcher Partei
Gehörst du mit Überzeugung?*

*»Die Apfelsinen, lieb Mütterlein,
Sind gut, und mit wahrem Vergnügen
Verschlucke ich den süßen Saft,
Und ich lasse die Schalen liegen.«*

*Anyámnak megint kedve jött
A kérdezősködéshez.
Ezernyi kérdése közt bizony
Akadt egynehány kényes.*

*»Fiam, most hogy gondolkodol,
Még most se ment el a kedved
A politikától? Melyik párthoz
Köi meggyőződésed, elved?»*

*»Anyácskám! nagyszerű gyümölcs
A narancs. Élvezem én is nagyon
Az édes, zamatos levét,
Hanem a héját otthagynom.«*

(Lányi Viktor ford.)

De a heves politikai és irodalmi viaskodásokban, melyek életét végigkísérik, nem tarthatta fenn ezt a »splendid isolation«-t; szüksége volt küzdőtársakra és szövetségesekre. És ahol politikai, filozófai és irodalmi nézetek terén csak valamicske egyezés volt föllelhető, Heine görcsösen kapaszkodott ebbe a közösségbe és ameddig lehetett, igyekezett szemet hűyni a meglevő és számára soha meg nem szűnő ellentétek fölött. Csak elvétve mutatkozik meg, hogy ez a közösség valójában igen gyöngye lábba állt. Így például Weinberg leírja egy beszélgetésüket, melynek során megkérdezte Heinétől, csakugyan olyan nagy költőnek tartja-e Immermannt. Heine eleinte dicsérte Immermannt. Majd kisvártatva csendesen hozzátette: »Meg aztán nézze, olyan borzalmas egészen egyedül lenni!« Ilyenformán állt a dolog Heine valamennyi baráti kapcsolatával.

Heine szellemileg túlnőtt a polgári demokrácián, mégsem vált soha proletárforradalmárrá: ez voltaképeni nyitja magányának, ez is egyik oka, hogy mint egyedülálló, csakis önmagára utalt forradalmár, aki az állam és a polgári társadalom ellen vívott harcában egyetlen pártra sem támaszkodott, oly sok ingadozásra, oly sok csúfos megalkuvásra kényszerült. Mindamellett hű maradt életének alapvonalához. Egyik későbbi versében joggal mondhatta:

*Verlorner Osten in dem Freiheitskriege,
Hielt ich seit dreissig Jahren treulich aus.
Ich kämpfte ohne Hoffnung, dass ich siege,
Ich wusste, nie komm ich gesund nach Haus.*

*Szabadságharc elveszett őrszemére,
Harminc év hű kitartás néz reám.
Harcoltam, hogy győzők, nem is remélve,
S tudtam, nem látom épen a hazám.*
(Szabó Lőrinc ford.)

Heine képét tehát 1848 előtti forradalmár-mivolta határozza meg. A júliusi forradalom és letelepedése Párisban kifejleszti benne az európai méretű és jelentőségű forradalmi publicistát. Költészetében és publicisztikájában Heine igen korai előfutára a német-francia gondolatnak, mely a negyvenes évek szélső balszárnyon álló forradalmárainak egyik vezéreszméje lett. De publicisztikájának európai, német-francia jellege nem szünteti meg működésében a német forradalom ideológiai előkészítésének központi jelentőségét. Ellenkezőleg, annak folytán, hogy egyre jobban és elmélyültebben felismerte a társadalom osztály-

szerkezetét és a proletariátus vezető szerepét a forradalomban, lett belőle tisztábban látó és eltökéltebb német forradalmár. Persze, mint látni fogjuk, nézeteinek elmélyülése egyet jelentett azzal, hogy elmélyültek azok az ellentmondások is, melyek gondolkodását és életét feloldhatatlan disszonanciákra szaggatják.

A *Deutsch-Französische Jahrbücher* hasábjain Marx rendkívül mélyrehatóan elemzi a német állapotokat. Ez az elemzés, melyet Heinével való benső barátsága idejében írt Marx, a heinei publicisztika módszerének és ellentmondásainak megvilágítására is nagyon alkalmas. Marx Németország gazdasági és politikai elmaradottságából indult ki, de ezt az elmaradottságot az eljövendő forradalom perspektívájának nagy nemzetközi összefüggéseiben szemléli. Németország egy polgári forradalom küszöbén áll, de olyan időben, amikor fejlettebb országokban, amilyen Franciaország és Anglia, a burzsoázia és proletariátus osztályharca már a társadalmi fejlődés középponti problémájává lett. A német helyzet tehát, Marx szavával élve, *anakronizmus*. »Még politikai jelenünk tagadása is már mint beporosodott tény hever a modern népek történelmi lomtárában... Ha tagadom az 1843-as német állapotokat, akkor francia időszámítás szerint alig tartok 1789-nél, nemhogy a jelenkor gyújtópontjában állanék.« Németország nemzeti és nemzetközi helyzetének az elmélyült felfogása Marxot későbbi fejlődése során igen hamar elvezeti a *Kommunista Kiáltvány*hoz, ahhoz a felismeréshez, hogy a proletariátusnak forradalmi vezetőszerp jut a polgári forradalomban, s ahhoz a kilátáshoz, hogy a polgári forradalom átnő a proletárforradalomba. És Marx ebből az álláspontból határozza meg a forradalmi publicistának Németország érdekében elvégzendő feladatait. Ennek a harcnak középpontjába állítja az ideológia, különösképpen a német filozófia kritikáját és ezzel utólagosan igazolja Heinének a harmincas években folytatott publicisztikai-kritikai tevékenységét. »Amint az ókori népek előtörténelmüket a képzeletben, a *mitológiában* élték, mi németek a gondolatban, a *filozófiában* éltük utótörténelmünket. Mi *filozófiai* kortársai vagyunk a jelennek, anélkül, hogy történelmi kortársai lennénk. A német filozófia a német történelem *eszmei meghosszabbítása*. Ha tehát reális történelmünk *oeuvres incomplètes*-je helyett eszmei történelmünk *oeuvres posthumes*-jét kritizáljuk, akkor kritikánk kellős közepén áll azoknak a kérdéseknek, melyekről a jelen azt mondja: *that is the question*.«

A német helyzet ellentmondásai és a belőle adódó ellentmondásos feladatok Heine publicisztikáját bizonyára már Marx-szal való megismerkedése előtt meghatározzák. Heine politikai publicisztikája két vonalon fut. Egyfelől ábrázolja és bírálja Franciaország szociális, politikai és kulturális fejlődését a júliusi monarchia alatt és itt Heine érdeklődése fokozott mértékben irányul a proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott osztályharcára. Másfelől a német idealista filozófia, valamint a német klasszikus és romantikus költészet fejlődésének nagyvonalú és népszerű ábrázolásával és kritikájával kidomborítja azok

világtörténelmi és politikai jelentőségét ; ez egyértelmű a hegeli filozófia »iskola-titkának kifejtésével«, mint Heine maga mondja. És ennek a népszerű ideológia-történetnek politikai csattanója Heine számára az, hogy a filozófiai körforgás a hegeli filozófiával bezárult, hogy Németország megteremtette a forradalom eszmei feltételeit, hogy Németországban a filozófiáról a cselekvésre, a gyakorlati forradalomra való áttérés, a korhadt abszolútizmus szétrombolása van napirenden.

Heine publicisztikája tehát Németországnak ugyanazon ellentmondásait fejezi ki, amelyeket Marx elméletileg tökéletesen megformulázott s amelyekkel forradalmi taktikáját megalapozta. A különbség »csak« az, hogy Marx felismerte mindezen ellentmondások dialektikai összefüggéseit, magukban az ellentmondásokban találta meg a forradalmi mozgalom objektív motorját, míg Heine megállott az ellentmondások leszögezésénél és szellemesen, de gyámoltalanul hanyódott a végletek közt. Heine tisztán látja az eljövendő proletármozgalom fellendülésének szükségszerűségét. A világkapitalizmus kialakulását, a proletariátus növekedését és megerősödését szükségszerű nemzetközi folyamatnak látja. Látja a végtelen nagy különbséget is egyfelől Németország, másfelől Franciaország és Anglia fejlődése közt, de nem képes ezekből a felismerésekből a német forradalom perspektívájára nézve konkrét és reális következtetéseket levonni. Ez a bizonytalanság mutatkozik meg azután abban is, ahogyan Franciaország fejlődésének perspektíváját szemléli. Ma igen könnyű és olcsó dolog előkelő fölényrel nézni a költő Heine »politikai tapasztalatlanságát«. De ha megnézzük, hogy állt Németországban a publicisztika a negyvenes években Marx és Engels fellépése után (a harmincas évekről nem is szólva), rajtuk kívül egyetlen publicistát sem találunk, aki Heine ellentmondásos magaslátára emelkedett volna. Németország radikálisai vagy vulgáris, korlátoltan politikai forradalmárok, akik a kisállamok abszolútizmusának elsöprésében látják az egyetlen harci célt, mely mögött számunkra teljesen eltűnnek a szociális kérdések (Heinzen-típus) vagy pedig elmodósottan idealista, reakciós utópisták, akik egy »tisztá szocialista« forradalom ábrándképétől nem látják a konkrét feladatokat, hogy mindenekelőtt a feudális csökevényeket kell forradalmi eszközökkel eltüntetni (»ez igazi szocialisták«). Mindkét irányzathoz képest Heine publicisztikája rendkívül magas szinten áll ; Marx és Engels forradalmi álláspontját Heine jobban megközelíti bármely kortársánál, kivéve a Kommunisták Szövetsége egészen kisszámú tudatos tagjait.

Heine számára döntő élmény ifjúkori lelkesedése a francia forradalomért. Memoárjainak fennmaradt töredékeiben így beszél a két nagy szenvedélyről, melyeknek egész életét szentelte : »... szeretem a szép nőket és szeretem a francia forradalmat ; a modern furor francese megszállottja voltam, amikor a közép-kor landsknechtjeivel vívtam harcomat.« A rajnavidéki Heinénél, aki a napoleoni Düsseldorfban élte siheder korát, a francia forradalomért való lelkesedés erősen összefonódik, kivált kezdetben a Napoleon-rajongással. Rahel Varnhagen az

Útirajzok egyik-másik helyét bírálva rá is süti a bonapartizmus bélyegét. De már a júliusi forradalom előtt a németországi publicisztikai harcok hatása alatt Heine nézetei, természetesen ingadozásokkal, egyre tisztábban a forradalom irányában fejlődnek. Még mielőtt Párizsba költözött volna, kijelentette, hogy ő Napoleont csak a Brumaire-ig tiszteli, vagyis csak mint a francia forradalom testamentum-végrehajtóját ismeri el. És a forradalmi gondolat Heinében egyre erősebb plebejus hangsúlyt kap. Már ifjúkori *Ratcliff* drámájában fölbukkan, bár nagyon zavarosan és epizód-szerűen, a később Heine világszemléletében döntővé vált »gyomorkérdés«. És ha közvetlenül Párizsba költözése után lelkesen üdvözlí a júliusi forradalmat, ezt egy helgolandi halász szájába adott, persze illúziókkal telített fölkiáltással teszi: »A szegény emberek győztek!«

Persze ő már akkor sem osztozott teljesen a helgolandi halász illúzióiban. Taktikai szempontból ugyan helyesnek tartja, különösen Németországban, a forradalmi harcot kizárólag a feudális csökevények felszámolására koncentrálni. De már tudja, hogy a forradalom túlnőtt ezeken a kereteken és a maga részéről lelkesen üdvözlí ezt a túlnövekedést. Párizsba utazása előtt az *Útirajzok* utolsó Németországban megjelent kötetéről ezt írja Varnhagennek: »A könyv szándékoltan olyan egyoldalú. Tudom jól, hogy a forradalom minden szociális kérdést felölel, s hogy a nemesség és az egyház nem egyedüli ellenségei. De egyszerűség okából a kettőt mint egyetlen szövetséges ellenséget ábrázoltam, hogy ezzel erősítsem az ellenük indított támadást. Én magam még sokkal inkább gyűlölöm a burzsoá arisztokráciát.«

Heine antikapitalista tendenciái, melyek már a júliusi forradalom előtt, angliai tartózkodása alatt, élénken megnyilatkoztak, szilárdabb és általánosabb formát öltenek Párizsban, a júliusi királyságról szerzett tapasztalatainak hatására. Egyre világosabban látja, hogy minden eddigi forradalomban a proletariátus, a plebejus réteg, a nép csak ágyútöltelék volt idegen osztályérdek, a burzsoázia szolgálatában. Kilenc évvel a júliusi forradalom után a szegény emberek győzelmére vonatkozó passzust a következőképpen kommentálja: »Régi történet ez. Időtlen idők óta nem magáért, hanem másokért vérzett és szenvedett a nép. 1830 júliusában annak a burzsoáziának vívta ki a győzelmet, amely semmivel sem jobb, mint a nemesség, melynek helyére lépett, ugyanazzal az egoizmussal... A nép a győzelem által semmitsem nyert, csak megbánást és nagyobb inséget. De bizony mondom, ha megint megkondul a vészharang és a nép puskát ragad, ezúttal majd magáért harcol és követeli a megszolgált bért.«

A »gazdagodjatok meg!« jelszó Franciaországa végtelen működési teret ad Heine gyűlölködő iróniájának. Nem elégszik meg azzal, hogy figyelí és gúnyolja a júliusi királyság általános korrupcióját, a vasút-spekulációkat stb., hanem ugyanakkor leálcazza a francia kapitalizmus kicsinyes szatócs-szellemét, mely a nemzet minden fontos érdekét egy polgári arisztokrácia tőzsdei érdekeinek rendeli alá. »Casimir Périer lealacsonyította Franciaországot, hogy felverje

a tőzsdei árfolyamokat.« Figyeli, akárcsak vele egyidőben Balzac, hogy az irodalom és a sajtó egyre inkább a tőke vazallusává süllyed s ennél fogva egyre inkább korrumpálódik. Figyeli és szüntelen iróniával ostorozza, hogy a szerelmet a legális és illegális prostitúció különféle formáivá züllesztí le a kapitalizmus. Figyeli, hogy az egykori harcosok lassanként elmerülnek a kapitalizmus szennyes áradatában, például a régente üldözött és bátran szenvedő saint-simonistákból kapitalista vállalkozók lettek. Gúnyosan írja le a párizsi börzepatotát: »A leg-nemesebb görög stílusban épült és a leghitványabb üzlet, az állampapírokkal való kufárkodás fölszentelt hajléka lett.« Napoleon építette — írja — egyidőben a dicsőség templomával és ugyanolyan stílusban. »A dicsőség temploma, sajnos, nem készült el... de a börze, az itt áll készen, tökéletes pompában és nyilván befolyásának tulajdonítható, hogy nemesebb vetélytársa, a dicsőség temploma, mindmáig befejezetlen...«

Heine, mint legtöbb nagy kortársa, mint a francia forradalmat követő időszak minden jelentős költője, főként azért gyűlöli a kapitalizmust, mert radikálisan elpusztít, vagy bemocskol minden heroizmust, minden valódi emberi nagyságot. A tragédia hanyatlását a burzsoázia uralmának tudja be. »Minden nagyságnak ilyen eltörpülését, a heroizmus radikális megsemmisülését pedig különösen annak a burzsoáziának, annak a polgári rendnek köszönhetjük, mely itt Franciaországban a születési arisztokrácia bukásával uralomra jutott és szűkös, józan szatócs-érzűleteivel az élet minden szférájában kivívta a győzelmet. Egy kevés idő még, és ezen a földön minden hősi gondolat és érzés, ha ugyan meg nem szűnik teljesen, legalábbis neveltséges lesz... A gondolat férfiai, akik a 18. században fáradhatatlan munkával készítették elő a forradalmat, pirulnának, ha látnák, miféle emberekért dolgoztak...«

Heine Napoleon-rajongása, mint láttuk, politikai érettsége folytán jelentősen csökkent, de azért eleven maradt, mint ellenzéki magatartás a Lajos Fülöp alatti jelenkor kicsinyes hitványságával szemben, mint fölmagasztalása a polgári fejlődés ama hősi korszakának, mely a renaissanceszal kezdődik és a francia forradalommal éri el csúcspontját. És éppen későbbi, politikailag érettebb életszakaszában értékeli Napoleon jelentőségét Németország és Európa fejlődése szempontjából. Egy ízben kiemeli, hogy ha nincs francia forradalom és nincs Napoleon, a klasszikus német filozófiát csirájában elfojtották volna a reakciós kis despoták. Hangsúlyozza, hogy Waterloonál Napoleon és a franciák nemcsak saját tűzhelyükért harcoltak; Napoleon és Wellington mint a demokrácia és az arisztokratikus reakció zászlóvivői állottak egymással szemközt.

De Heine gyűlölete a kultúrát és az emberi nagyságot elpusztító kapitalizmus ellen mégsem romantikus. Heine a kapitalista világ hitványságával mindig a burzsoázia hősi periódusának forradalmi lendületét és eljövendő forradalmak hősi nagyságát állítja szembe, nem pedig a kapitalizmus előtti állapotok dohos idilljét. Már az *Útirajzok*-ban beszél a középkor nyugodt boldogságáról, a művészet hatalmas föllendüléséről a középkorban; ámde, mondja, a szellem

könyörtelenül keresztüllépett ezen az állapoton. Föl lehet vetni a kérdést, több-e a boldogság ma, mint régen volt, s a kérdésre igennel felelni nem könnyű; »de tudjuk azt is, hogy az a boldogság, amelyet egy hazugságnak köszönhetünk, nem igazi boldogság, hogy egy istenhez hasonlóbb állapot, egy magasabb emberi méltóság tépett pillanataiban több boldogságot érezhetünk, mint egy bárgyú vakhit átvetetált hosszú esztendői alatt.« Később Heine sokkalta materialisztikusabban vetette fel ezt a kérdést. Megérti, hogy az ipari fejlődés hogyan ássa alá a feudalizmust és ideológiáját, főként a vallást; és bármily élesen támadja különben a kapitalizmust, ezt a fejlődést föltétlenül igenli. Egy helyütt a forradalom legerősebb előmozdítójának mondja a Rotschildokat. »Rotschildban egyikét látom a legnagyobb forradalmároknak, akik a modern demokráciát megal. pozták. Richelieu, Robespierre és Rotschild az én fülemben három terrorisztikus név, ők jelentik a régi arisztokrácia fokozatos megsemmisülését. Richelieu, Robespierre és Rotschild Európa legfélelmetesebb nivellálói.«

Heinét a kapitalista társadalom és kultúra fölött gyakorolt kritikája egyre inkább ahhoz a bizonyossághoz vezeti, hogy ennek a társadalomnak napjai megvannak számlálva. »Az új polgári társadalom az élvezetek bódulatában sietve ki akarja üríteni az utolsó poharat, úgy mint 1789-ben a régi nemesi társadalom — hallja is már a folyosón döngő lépteit az új isteneknek, akik kopogtatás nélkül lépnek majd az ünnepi terembe és döntik fel az asztalokat.« Heine annyira gyűlöli és megveti a burzsoáziát, hogy alábecsüli ellenállóképességét egy proletárforradalom esetében. »A burzsoázia sokkal kisebb ellenállást fog kifejteni, mint annakidején az arisztokrácia; mert a régi nemesség még legszálnalmasabb gyarlóságában, erkölcstelenség okozta elernyedésében, kurtizánkultusz folytán bekövetkezett elfajulásában is át volt hatva egy bizonyos point d'honneur szellemétől, aminek nyoma sincs burzsoáziánkban, melyet az iparosodás szelleme virágoztat föl, de elpusztítani is az fogja.« A burzsoázia, véli Heine, nem hisz saját létjogában, nincs benne önbecsülés: társadalmi rendje könnyű szerrel össze fog omlani.

Heine nemcsak emiatt becsülte alá a burzsoázia megbuktatásának nehézségét, mert megvetette, mégpedig teljesen megokoltan, a burzsoázia ama képviselőit, akiket közelről megismerhetett, hanem amiatt is, mert lelkesedett a demokratikus, plebejus és proletár forradalmárokért, egyedül őket tartotta a kor igazi hőseinek. A Saint Méry kolostor védelme Heine szemében az ő jelenkorának egyetlen valódi hőstette; később ugyanúgy lelkesedik a sziléziai takácsok hősies felkeléséért és még amikor a februári forradalommal kapcsolatban a legnagyobb csalódás éri, akkor is mindegyre kiemeli a munkások hősieségét. Ezekben a hősökben látja a heroikus korszak nagy alakjainak méltó utódait.

Egészséges történelmi ösztöne és költői érzékenysége azonban aggályt ébreszt benne a polgári demokrata forradalmárok oly irányú kísérleteivel szemben, hogy a jelenben följútsák a konvent heroikus korszakát. Inkább érzi,

mintsem meg tudná okolni, hogy a júliusi királyság jakobinusai »a mult plagizátorai«. A harmincas évek elején meghallgatja a nagy forradalmár Blanqui egyik előadását, annak tartalmával teljesen egyetért, de benyomásait így foglalja össze: »A gyűlés még egészen az 1793-as „Moniteur“ valamelyik agyonolvasott ragadós példányának szagát árasztotta.«

Németország iránt is bizalmatlan és megveti a jakobinusok majmolóit. Politikai szembenállása Börnével lényegében ott sarkallik, hogy Heine tágabban és mélyebben fogta fel a forradalmat, mint a szűklátókörűen és korlátoltan jakobinus Börne. De ugyanakkor tudja, hogy a Párizsban kigúnyolt 1793-as „Moniteur“ Németország számára a forradalom lobogója: »Varázsigék vannak benne, igék, melyek föltámasztják a holtakat és az élőket halálba küldik, törpékből óriásokat növesztenek és az óriásokat agyonzúzzák, igék, melyek egész hatalmatokat úgy metszik el, mint nyaktiló egy király nyakát.«

Ugyancsak ösztönösen, inkább ellentmondások közt mozogva, semmint az ellentéteket mozgó egységbe foglalva érti meg az eljövendő német forradalom nemzeti jellegét. Fáradhatatlanul csúfolja a Barbarossa-romantikát, a régi Németország föltámasztásáról szőtt romantikus álmokat és a fekete-vörös-arany színeket. De a *Téli mese* előszavában, ahol gúnyolódása a legkeserűbb és legátfogóbb, erről a kérdésről így ír: »Színeiteket tisztelni és becsülni fogom, ha megérdemlik, ha majd egyebet is jelentenek, mint henye vagy szolgai játékot. Tűzzétek ki a fekete-vörös-arany zászlót a német gondolat csúcsára, tegyétek meg a szabad emberség lobogójává és én odaadom érte szívem vérenek legjavát.« A németeket figyelmezteti: Elzász-Lotharingiát csak akkor kaphatják vissza, ha az elzásziaknak egy német forradalom útján nagyobb szabadságot adnak, mint amilyent Franciaország ad. A német forradalomnak ez a tágabb és mélyebb fölfogása megnyilvánul minden olyan kérdésben, amelyre nézve Heine ellentétben áll Börnével és más korlátolt vulgárdemokratákkal. Heine tudja, hogy a nemzeti egység helyreállítása középponti kérdése a német forradalomnak. Kigúnyolja, akárcsak Börne, az úgynevezett »felszabadító háborúk« szervilizmusát, de látja, hogy a német nacionalizmus képviselői a restauráció időszakában bizonyos politikai kényszerűségből csatlakoztak a liberális mozgalomhoz és csak hosszabb fejlődés során, a vereségek okozta differenciálódás következtében szakadtak el a haladó irányzattól. »Igen, a német forradalmárok hadában csak úgy hemzsegték az egykori németkedők, akik savanyú szájjal szajkózták a modern harci jelszót és még a Marseillaise-t is elénekelték. Ámde közös harcról volt szó egy nagy közös érdekért, Németország egységéért... Vereségünk talán szerencse...«

Ezért van, hogy Börne egyszerűen morális álláspontra helyezkedve, renegátnak bélyegzi Menzelt, míg Heine, aki Menzelt irodalmi vonalon legalább ugyanolyan megsemmisítő gúnnyal végzi ki, látja azt a politikai és szociális mozgalmat is, melynek ez a renegátság következménye volt.

Heine viszonya a köztársasági államformához — eltekintve most általános vagy magán-taktikai monarchizmusától — egész sor ellentmondást tartalmaz. A döntő ellentmondások egy része azonban magában a dologban gyökerezik. Marx mondta később, összefoglalva az 1848-as forradalom tapasztalatait, hogy *»a köztársaság általánosságban csak a polgári társadalom politikai átalakulásának formája, nem pedig konzervatív létformája, mint pl. az Északamerikai Egyesült Államokban.«* Heine érzi, hogy a burzsoázia viszonya a köztársasághoz független a köztársasági államforma elvont lényegétől. *»A francia burzsoázia egy korábbi fajtájú köztársaságtól, sőt egy kis Robespierre-izmustól sem ijedne meg és szívesen megbékülne ezzel az államformával, nyugodtan vonulna őrésre és védené a Tuillériákat, mindegy neki, hogy egy Lajos Fülöp vagy egy Közléti Bizottság székel-e ott; mert a burzsoázia mindenekelőtt nyugalmat akar és a meglevő tulajdonjogok védelmét kívánja — ezeket az igényeket a köztársaság ugyanúgy ki tudja elégíteni, mint a királyság. De ezek a bolfosok ösztönösen sejtik, hogy a köztársaság manapság már nem a kilencvenes évek alapelveit képviselné, hanem csupán formai keret lenne, amelyen belül egy új példátlan proletáruralom vetné meg a lábát, a tulajdonközösség összes hittételeivel. Külső kényszerűségből, nem belső hajlamból konzervatívok és a félelem itt mindennek a támasza.«* Ebben az összefüggésben fogja fel Heine Lajos Fülöp jelentőségét. Szerinte *»ő a nagy fecskendő mester, aki elfojtja a lángot és megelőzi az általános világégést.«* A köztársaság kérdése tehát, úgy véli, a legszorosabban kapcsolódik a forradalom *»második felvonásához«*, mely hatalomra fogja vinni a proletariátust.

Ebben a kérdésben mutatkozik meg legtisztábban Heine világnézetének legmélyebb belső hasadása, ingadozása a két nagy társadalmi osztály között. A februári forradalom származásos lezajlása egyik legnagyobb csalódás volt Heine életében. Louis Blanc-t, Lamartine-t és a többieket csak a legkeserűbb gúnnyal tudja illetni. De nemcsak szomorkodik amiatt, hogy a forradalom ama, *»második felvonásához«* fűzött reményei a júniusi csatában dugába dőltek, hanem ugyanakkor állandó aggodalomban él, hogy ezek a reménységek mégis teljesedhetnének. A proletárforradalom végső győzelmét elháríthatatlan szükségyszerűségnek tekinti, de egyúttal retteg a győzelemtől, mint ami szerinte egyértelmű a kultúra végpusztulásával, jöllehet, mint láttuk, nincs kétsége afelől, hogy a kultúra éppen a kapitalizmusban napról-napra és óráról-órára pusztul.

Ennek a korszaknak nagy írói közt egyáltalán nem elszigetelt jelenség az az ellentmondás, hogy egyfelől belátják a polgári kultúra összeomlásának szükségyszerű voltát, másrészt ezt az összeomlást világvégének fogják fel. Balzac is látja a belső ellentmondásokat, melyek a polgári társadalmat pusztulásba hajtják, és ezt a pusztulást minden kultúra vesztének tekinti. Heine esete azonban sokkal kiélezettebb és bonyolultabb. Mert Heine korántsem áll mint Balzac teljesen értetlenül a proletariátus fejlődésével és szükségyszerű követeléseivel szemben.

Nemcsak azt látja, hogy a proletárforradalom történelmileg szükségszerűen és elháríthatatlanul sarjad a kapitalista fejlődésből, a polgári forradalmak egymást követő fokozataiból, látja és megérti ennek a forradalomnak okozati hátterét és jogosultságát is. Épp az különbözteti meg e korszak jelentős polgári ideológusaitól, hogy mélyebben megérti a proletárforradalom materiális alapját. Nagyon jól megérti, hogy semmiféle jogdeklaráció, ha mégoly jakobinus radikális eréllyel viszik is keresztül, nem elégítheti ki a legelemibb emberi jogot, a táplálkozás jogát. A kommunizmus cáfolhatatlan igazsága Heine szerint abban rejlik, hogy ez a jog fennáll, s hogy a modern kapitalista fejlődés lehetővé teszi a kielégítését. A *vándorpatkányok* című késői költeményben kicsúfolja a filiszterek félelmét a proletárforradalomtól és illúzióikat, hogy érvekkel vagy fegyveres erővel fölléphetnek a forradalom ellen:

*Nicht Glockengeläute, nicht Pfaffengebete,
Nicht hochwohlweise Staatsdekrete
Auch nicht Kanonen, viel Hundertpfünder,
Sie helfen euch heute, ihr lieben Kinder!*

*Heut helfen euch nicht die Wortgespinste
Der abgelebten Redekünste.
Man fängt nicht Ratten mit Syllogismen,
Sie springen über die feinsten Sophismen.*

*Im hungrigen Magen Eingang finden
Nur Suppenlogik mit Knödelgründen,
Nur Argumente von Rinderbraten,
Begleitet mit Göttinger Würstzitatzen.*

*Ti jó urak, harang, ima
Sok böles Tanács dekrétuma,
Százfontos ágyú is, temérdek,
Ma mindezekkel mit sem értek.*

*Szű-ette frázis, nyűtt tiráda
Patkányokon nem fog, hiába!
Prókátor furjang sem talizmán,
Átbujnak a legszebb szofizmán.*

*Üres begyet csak leves-indok,
Gombócós érv, sőt — többet mondok —
Felsől-logika lelkesít és
Kolbász-idézet, mint körlítés.*
(Gáspár Endre ford.)

Heine azonban nem áll meg annak a materiális szükségszerűségnek és lehetőségnek egyszerű elismerésénél, hogy a proletariátus követeléseit teljesítsék. A legnagyobb éberséggel figyeli ideológiai tükröződéseit annak a fejlődésnek, amelyen a proletariátus végigment a saint-simonizmustól Proudhon-ig. Ő talán ennek a korszaknak olyan polgári ideológusa, aki felismeri a szükségszerű összefüggést a proletármozgalom és a vele nem kapcsolódó utópista elméletek közt s aki igen korán megjósolja, hogy a proletármozgalomnak egybe kell forrnia a szocialista elmélettel, s hogy ebben az egyesülésben el fog senyvedni valamennyi utópista szekta. Párizsi tudósításainak főhőse ilyenformán, kivált a negyvenes évek kezdetétől, a proletariátus. Lajos Fülöp, mondja *Lutetia* könyvéről írt egyik levelében, csak aféle staffázs. »Könyvem hőse, igazi hőse a szocialista mozgalom...« Más helyen pedig ironikusan jellemzi saját helyzetét a tudósítói foglalkozásban. Olyan ez, mint egy tudósítóé az ókori Rómában, aki nem a római császár udvarában folyó állami intrikáról ír, hanem az első keresztények obskurus és üldözött maroknyi csapatáról. És ugyanekkor Heine kiemeli a kommunistákat mint »az egyetlen franciaországi pártot, amely határozottan figyelmet érdemel«. Amikor aránylag nagy megértéssel figyeli a proletárok forradalmi mozgalmát, annál élesebb és feltűnőbb ellentmondás, hogy a mozgalom győzelmétől úgy fél, mint valami világgözeomlástól.

A szocialista elmélet és a forradalmi munkásmozgalom egységének gondolata Heinénél tisztán elméleti posztulátum, legjobb esetben egy szükségesség aforisztikus megállapítása marad, de sohasem válik gyakorlatilag konkrét felismeréssé. Heine szocialista perspektívája tehát a levegőben lóg. Éles szemmel figyeli meg a tényeket és a polgári társadalom fejlődésének tendenciáit, ebből a szocialista irányú általános forradalmi változás szükségszerűségére következtet. De ez a gondolataiban — mindegy, hogy lelkesedéstől avagy borzongástól kisérvé — úgy jelenik meg, mint a polgári társadalomban végbemenendő fantasztikus istenek-alkonya, mintha hirtelen, robbanásszerűen kezdődnie el egy új világkorszak. Konkrét közbenső állomásoknak nyoma sincs. A szocialista forradalomról mint konkrét történelmi folyamatról Heinének nincs elképzelése. Etekintetben ő világéletében megmaradt az utópizmus módszertani álláspontján: számára a szocializmus állapot, egy eljövendő világhelyzet. Bármennyire túljutott egyébként gondolatban is a saint-simonizmuson, bármennyire megérti, hogy a forradalom szükséges alapföltétele a szocialista világrendnek — ebben a tekintetben saint-simonista hegelianus marad.

Heine, mint már tudjuk, a hegeli filozófiából kivált, annak történetfilozófiai és esztétikai részéből, igen sok fontos gondolati motívumot sajátított el. De ellentétben Hegellel, nem rögződött meg a jelennél; arra törekedett, hogy Hegel történelmi dialektikáját eszközül használja fel a jövő felé mutató fejlődési tendenciák megismerésére. Hogy így továbbfejlesztette a hegeli filozófiát — e filozófia módszerének haladó tendenciáit — abban nála jelentős szerepet játszott a saint-simonizmus. Tudvalevőleg Hegel, forradalmár ifjúkora után, az ókort úgy tekinti, mint ami végleg a múlté. Szerinte a kereszténység történelmi szükségszerűséggel egyszersmindenkorra túlhaladta az antik szellemet. Heine viszont, éppen a saint-simonista szenzualizmus befolyása alatt, az általa jószolt és várt forradalomtól az antik érzéki gyönyör és életkedv megújulását, mindenféle keresztény aszkézis végérvényes leküzdését remélte. Amikor az emberiség fejlődésének ezt az új időszakát az előző forradalomhoz kapcsolja, a hegeli módszer szellemében túlhaladja Saint-Simon történelmi felfogását, bár önála is, akárcsak az utópistáknál, a szocializmus egy várt jövőbeli állapot, mely nem bontakozik ki szervesen a proletáriatus felszabadulásának folyamatából.

Abban, hogy Heine ennyire idegenül áll szemben a proletárforradalom konkrét alapjával és történelmi konkretizálásával — a rendkívül sokoldalú műveltségű és érdeklődésű Heine a politikai gazdaságtan problémáival sohasem foglalkozott — híven tükröződik idegenkedő viszonya magához a munkásmozgalomhoz. Bármennyire is rokonszenvez a szocialista forradalommal, bármennyire lelkesedik a harcoló munkások hőstetteiért, itt képtelen volt áthidalni a távolságot. Természetesen túlzott leegyszerűsítése, sőt vulgarizálása lenne a problémának, ha ebben csak a költő intellektuális »arisztokratizmusát« akarnánk látni. Inkább azt kell mondanunk, hogy ellenérzése a forradalmi moz-

galom akkori objektív ellentmondásaiból fakadt. A munkásmozgalom ott tartott, hogy éppen készült leküzdeni kezdeti állapotának jakobinus-puritán aszkétizmusát. Ez a leküzdés azonban bonyolult, hosszadalmas és ellentmondásos folyamat volt. (Gondoljunk csak Engels párizsi harcaira a kézműves-kommunizmus primitív »Knotentum«-ja ellen. *) Heine azáltal, hogy hegeli szellemben átdolgozta a saint-simonizmust, *gondolatban*, de csakis gondolatban, túljutott ezen a primitív aszkétizmuson. »Mi (a német pantheista filozófusok, L. Gy.) az anyag jólétét, a népek anyagi boldogságát sürgetjük, mert tudjuk, hogy az ember isteni lényege testi megjelenésében is megnyilvánul, a nyomor pusztítja és silányítja a testet, Isten hasonmását, és azáltal a szellem ugyancsak tönkremegy... Nem akarunk sansculotte-ok lenni, frugális polgárok, olcsó elnökök. Nagyszerűségben, szentségben, átszellemültségben egyenlő istenek demokráciáját alapítjuk meg. Ti egyszerű öltözködést, mértékletes erkölcsöket és fűszertelen főzeléket kívánatok; mi ellenben nektárt és ambróziát, biborpalástokat, drágalátos jóillatokat kívánunk, gyönyört és pompát, derűs nimfatáncot, zenét és komédiát — ne vegyétek azonban zokon, erényes republikánusok! Cenzori szemrehányásaitokra azt válaszoljuk, amit már Shakespeare valamelyik bolondja mondott: Úgy véled, mert te erényes vagy, ezen a földön ne lehessenek inycsiklandozó torták, ne lehessen édes pezsgő többé?«

Ez a heinei koncepció kétoldalú, és összekuszálódnak benne burzsoázia és proletáriátus között ingadozó helyzetének összes ellentmondásai. A szocializmus szenzualisztikus, aszkézis-ellenes koncepciója Heine szemében nem zárja ki a harc heroizmusát. Ellenkezőleg, amint láttuk, vonzódása a szocializmus-hoz részben épp onnét ered, hogy fájlalja a burzsoázia heroikus időszakának elmúltát. Éppen az imént idézett hely előtt mondja: »...és most az igazi hősiesség igazi nagy tettei magasztosítják majd föl ezt a Földet.« És azzal, hogy túljutott a kezdeti munkásmozgalom primitív aszkétizmusán, egy objektív lépést is tett előre, és bármennyire elmosódottak is pantheista-vallásos formulázásai, mégis földereng bennük a felismerés, hogy az emberi személyiség igazán csak a szocializmusban valósulhat meg; sejtelmes eszmei felülemelkedés ez a szocializmus minden primitív falanszteri és kaszárnyai koncepcióján.

De ennek a koncepciónak mélyén, elválaszthatatlan kapcsolatban progresszív-szocialista tendenciáival, egy polgári, Thermidor utáni elem is megbúvik: a forradalmi korszak hősi aszkétizmusának leküzdésére irányuló törekvés polgári formája, az a gondolati tendencia, mely mindazokban, akik Heine szellemét döntően befolyásolták — Goethében, Hegelben, Saint-Simonban — ugyancsak hatékonyak voltak. Nem véletlen, hogy Heine alkalomadtán Napoleont is saint-simoni császárnak minősítette. És Heine ingadozásai a szocializmus kérdésében most úgy tűnnek fel, mint annak jelei, hogy minden utópista szük-

* Ezzel a szóval jellemzi Engels az 1840-es évek szektáriusainak »bárdolatlanságát«, fejjetlen öntudatát.

ségekppen visszazökken a polgári álláspontra, ha elhanyagolva a reális, konkrét történelmi-dialektikus közbenső fokozatokat, konkrétan meg akarja jeleníteni a szocialista végső állapotot. Ebben a gondolatmenetben azután természetesen tükröződik a nehézségektől, a közbenső állomások rútságától való irtózás, és ezekre a nehézségekre nézve Heinének nem adhat segítséget, tájékoztatást a szocialista végső állapot utópisztikus víziója, ellenkezőleg: végcél és jelen kontrasztja csak fokozza kétségbeesését.

Heinének ez az állásfoglalása, bármily ingadozó és ellentmondásos, nem ködösítheti el a tényt, hogy amikor polémikusan lép fel a primitív aszkétizmus, az aszkétikus jakobinus vulgarizáló szűkkeblűsége ellen, sok tekintetben igaza van. Teljesen igaza van a börnei koncepció republikánus szűklátókörűségének megítélésében, s amikor Börne korlátozott támadásaival szemben a nagy polgári örökség (Goethe, Hegel stb.) védelmére kel. Bizonyára nem véletlen, hogy a fiatal Marxnak szándékában állt Heinét nyilvánosan megvédeni a Börne-polémiában. A primitív munkásmozgalom kritikájában annyiban nincs igaza, hogy nem képes fölfogni a munkásmozgalom belső tendenciáit, melyeknek reális, nem utópisztikus módon ennek a fejlődési stádiumnak leküzdéséhez kellett vezetniök.

Tendenciájának ebből a kétoldalú voltából ered Heinének híres és sokat taglalt ingadozása a szocializmusért való lelkesedés és a proletárforradalom realitásától való riadt irtózás között. A forradalom kezdeti lendülete a negyvenes években Heinét a szocializmushoz való közeledés tetőpontjára vezeti el. A *Lutetia*-tudósítások, a Börne-ellenes könyv, az *Atta Troll* és *Németország, egy téli mese* jelzik publicisztikai és költői téren ezt a tetőpontot. Emberileg ez a fejlődés Heinének Marx-szal kötött szoros és bensőséges barátságban kulminál, párizsi tartózkodása alatt (1843) és utána egészen az 1848-as forradalomig. A Marx-szal való barátság időszakában még olyan költői és gondolati mozzanatok is jelentkeznek, amelyek konkrétabb közeledést jelentenek a forradalmi mozgalomhoz (a *Takácsdal*). És a szocializmus igénylése most fönn tartás nélküli, szenzuális-materialisztikus lelkesedés hangján szólal meg Heine lantján:

*Ein neues Lied, ein besseres Lied,
O Freunde, will ich euch dichten!
Wir wollen hier auf Erden schon
Das Himmelreich errichten.*

*Wir wollen auf Erden glücklich sein
Und wollen nicht mehr darben;
Verschlemmen soll nicht der faule Bauch,
Was fleissige Hände erwarben.*

*Es wächst hienieden Brot genug
Für alle Menschenkinder,
Auch Rosen und Myrthen und Schönheit und
Lust,
Und Zuckererbsen nicht minder.*

*Én újabb dalt, barátaim,
Újat és jobbat zengek:
Mi már a földön idelenn
Építjük fel a mennyet.*

*Le a nyomorral! Itt akarunk
Boldogabb, jobb jövődőt —
Ami munkás kéz nyomán terem,
Ne fájják rusnya bendők.*

*A föld ölen mindenkinek
Eleg kenyér csírázik,
Róza, mirtusz, szépség és erő
S cukorborsó rogyásig.*

*Ja, Zuckererbsen für Jedermann,
Sobald die Schoten platzen!
Den Himmel überlassen wir
Den Engeln und den Spatzen.*

*Cukorborsót mindenkinek,
Ha pattan zsenge tokja!
A mennyországot bízzuk a
Verebekre s angyalokra!*

(Lányi Viktor ford.)

Csak a februári forradalom után kapnak e kérdésben tett kijelntései komor és kétségbeesett hangsúlyt. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csak a kép színezése, az ének hangneme változik, nem pedig a szociális tartalom. Ez a *Vándorpatkányok*-ból korábban citált, komor iróniával telített strófákban, valamint a most idézett derűs himnuszban egy és ugyanaz. A halálosan beteg, ágyhoz kötött, a külvilágtól szinte teljesen elszigetelt Heine a nagy csalódást a februári forradalomban, a proletariátus vereségét a júniusi csatában, a forradalom bukását Németországban, Ausztriában és Magyarországon, a reakciónak 1848-ra következő egész időszakát olyan körülmények között éli át, hogy csak az önmagából merített erő tette volna rá képessé, hogy a kétségbeesett hangulatok árja ellen ússzék. Ezek a kétségbeesett hangulatok csakugyan megejtették. Nem ismervén a munkásmozgalom konkrét erőit, nem ismervén a konkrét forradalmi elméletet az új forradalmi fellendülés szükségszerű voltáról, képtelen leküzdeni önmagában ezeket a kétségbeesett gondolatokat. A magány, melynek kihatásai a fellendülés és a harc időszakában is meg kellett állapítanunk Heinénél, most kettőzött súllyal nehezedik rá. De Heinének ezt a kétségbeesésbe torklolló fejlődését csak össze kell hasonlítani a szocialisták s félszocialisták tömeges elpártolásával — a vereség után — a forradalom eszményeitől, hogy lássuk, mennyire hű maradt Heine (viszonylag) életének nagy eszményéhez.

A »matrác-sír« magányában, a bonapartista reakció fullasztó légkörében Heine elveszti hitét a szocializmustól várt kulturális fellendülésben, abban a szenzualisztikus földi paradicsomban, ahol a maximális testi-lelki jólétig juthat el a szocializmusban fejlődő személyiség. Halála előtt néhány hónappal, a *Lutetia* francia kiadásának előszavában iszonyattal és borzongással fejezi ki ezt a félelemszülte látomást: »...ők (a kommunisták, L. Gy.) kipusztítják babérligeteinket és helyükbe krumplit ültetnek majd... A rózsákat, a csalogányok tétlen menyasszonyait ugyanaz a sors fogja érni; a csalogányokat, e haszontalan dalnokokat pedig elkergetik és ah, könyvem, a Dalok Könyve jó lesz a szatócsnak, hogy zacskókat csináljon belőle, amikbe majd kávé vagy dohányt mér a jövő vénasszonyai számára.«

De mindezen rémképek dacára a kommunizmus még mindig varázst gyakorol Heinére. Két argumentumot hoz fel, amelyeknek, mint mondja, lehetetlenség ellenállni. »Mert e hangok közül az első a logika hangja. Az ördög logikus szellem, mondja Dante. Egy borzalmas szillogizmus tart gúzsba kötve s ha azt a tételt, hogy minden embernek joga van enni, nem cáfolhatom meg, akkor alá kell vetnem magam mindennek, ami ebből következik... A régi társadalom felett rég elhangzott a bírói ítélet. Történjék vele, aminek történnie kell! Dőljön romba az a régi világ,

ahol elvész az ártatlanság, virul az önzés, ahol egyik ember halálra éhez-tette a másikat... És áldott legyen a szatócs, aki verseimből zacskókat csinál majd, hogy kávé meg dohányt mérjen beléjük a szegény vénasszonyoknak, akiknek ebben az igazságtalan jelenben talán le kellett mondaniok eféle élvezetekről — fiat justitia, pereat mundus!»

A második argumentum talán még erősebben és konkrétebben mutatja Heinét, mint régi forradalmárt. Rokonszenvez a kommunistákkal, mert ellenségei az ő ellenségeinek, a keresztény-német nacionalistáknak. »Világéletemben útáltam őket és hadakoztam ellenük és most, hogy a haldokló kezéből kihull a kard, vigasztalást lelek abban a meggyőződésben, hogy a kommunizmus, mely először fog útjában rájuk találni, megadja majd nekik a kegyelem-döfést s bizonyára nem bunkóütéssel végez velük az óriás, hanem egyszerűen agyontapossa őket, mint a varangyot.« És Heine nyíltan vallja, hogy rokonszenvez a kommunizmussal, mert benne látja a nemzetközi gondolat képviselőjét, szemben a korlátolt polgári reakciós nacionalizmussal.

Ez a vallomás érthető nyelven beszél. Egyúttal megmutatja, hogy Heinének a szocializmushoz való viszonyában itt ugyanazok a motívumok és ugyanazok az ellentmondások hatottak, mint a himnikus igenlés idejében. A megváltozott viszonyok lényegileg csak a hangsúlyok eltolódását idézik elő. Ezzel az alapvonallal szemben nincs túlnagy jelentősége annak, hogy Heine hébe-korba reformisztikus tervezgetésekkel játszik; ezek éppolyan absztrakt utópiák, mint radikális víziói (pl. a jubileumi év mózesi »szociálpolitikája« a *Vallomások*-ban).¹ Ugyanígy nincs jelentősége annak, ha a halálosan beteg Heine a *Vallomások*-ban alkalmi beszélgetésekben a kommunistákat ellenségeinek nevezi; mert ilyenkor is mindig a kommunizmus győzelmének elkerülhetetlenségéről beszél. Mindezek az ingadozások ugyanabban a keretben játszódnak le. Heine a polgárság utolsó nagy költője, aki egyesíti magában a polgári fejlődés összes tendenciáit, valamilyen egységes és mindent átfogó világkép alkotásának kísérletében, akiben még eleven maradt az emlékezés arra, hogy mik a kötelezettségei a polgári értelmiségnek, mint az osztársadalmi forradalmi mozgalom vezető rétegének. Ezek a tendenciák szükségképpen oda vezetnek el Heinét, hogy a kommunizmust a jövő győztesének ismeri el. De nem eléggé erősek ahhoz, hogy őt minden elkeseredett kritikája ellenére véglegesen elszakítsák a polgári osztálytól s lehetővé tegyék, hogy az új forradalmi osztály, a proletariátus talajában konkrétan és elevenen gyökeret eresztessen. Ezáltal objektív szükségszerűséggel szabad tere támad az ingadozásoknak s ebben a térben a forradalmi fejlődés mindenkori állásához képest Heine az ujjongó optimizmus és a vigasztalan kétségbeesés végletei közt mozog.

¹ Mózes (3. könyv 25. fejezet) elrendeli, hogy minden ötvenedik évben mindenki visszakapja régi földtulajdonát.

II.

Heine jelentősége abból a szempontból, hogy mit tett a forradalmi ideológiának előkészítésére Németországban, a német irodalomtörténészek számára hét pecséttel lezárt könyv. Minthogy nem ismerik vagy félreértik a hegelianizmus felbomlását, a hegeli dialektikának forradalmi átalakítását és a materialista dialektika megteremtését Marx által, ez az egész döntő fontosságú ideológiai fordulat homályban maradt. Engels, amikor történetileg ábrázolta ezt az átmeneti időszakot, nagy históriai igazságossággal jelölte ki Heine helyét ebben a fejlődésben. Rámutat a paradox helyzetre, hogy a német reakció időlegesen saját világnézetének vallhatta a hegeli filozófiát, s hogy a haladás pártja Hegelben pusztán reakciót látott. »Amit azonban, mondja Engels, sem a kormány, sem a liberálisok nem láttak, azt már 1833-ban meglátta legalább egy valaki, igaz, hogy ezt a valakit úgy hívták: Heinrich Heine.«

Hegel szerepét Heine fejlődésében nem lehet eléggé nagyra értékelni. Ebben az értékelésben nem szorítkozhatunk azokra az alkalmi szöveghelyekre, ahol Heine kifejezetten, névszerint utal Hegelre. Heine történelmi koncepciója (a görögség és a kereszténység felfogása, a renaissance, a reformáció, a francia forradalom, Napoleon stb. történelmi jelentőségének felfogása), valamint Heine egész művészet-elmélete (antik és modern ellentéte, felfogása a romantikáról stb.) teljes egészében Hegel hatása alatt alakult ki. Hogy minderről a német irodalomtörténészek nem vettek tudomást, annak legfőbb oka, hogy az irodalomtörténészek a filozófia területén teljes tudatlanságban leledzenek. Pedig Heine kifejezett — bár szórványos — hivatkozásai útmutatást adhatnának arra is, hogy mit köszönhet tanítójának, Hegelnek, arra is, hogy miképpen igyekezett saját interpretációjával túljutni Hegelen. Ez utóbbi tekintetben Heine erősen haladó előfutárja a radikális ifjúhegelianizmusnak. Már első párizsi korszakában olyan szabadon és tágkörűen értelmezi a hegeli filozófiát, hogy ennyire csak az ifjúhegelianusok legszélső balszárnya vitte. Persze az idealista dialektikának materialistára való átforgatásáig Heine sohasem jutott el. Noha Párizsban benső barátságba került Marx-szal, sohasem értette meg a *Deutsch-Französische Jahrbücher*-ben (melynek munkatársa volt) megjelent Marx-írások filozófiai jelentőségét. Ahogyan politikailag megállott a polgári és proletár forradalmi demokrácia szétválasztásának küszöbén, a hegeli filozófia konzervatív elemeit úgy változtatta át szociális és vallási radikalizmussá, hogy azután megállott az átforgatási processzus küszöbén. Mindkét mozzanatban könnyű felismerni ugyanannak a szociális kételvűségnek ideológiai tükröződését.

A hegeli filozófia átforgatásának középponti problémája az volt, hogy mennyire lehet leküzdeni konzervatív, minden fönnállót magasztaló karakterét. Heine gyakorta intéz nyílt támadásokat a hegeli filozófia e karaktere ellen.

Fő vonala azonban az általános, radikális ifjúhegeliánus vonal, az a szemlélet, mely a hegeli filozófia konzervatív jellegében a körülmények diktálta »álcázást« lát, forradalmi jellegét pedig Hegel ezoterikus tanának hirdeti. (Bruno Bauer *A végítélet harsonája* című írása, melynek előmunkálataiban Marx is részt vett, jelenti csúcspontját Hegel ilyen formában való átértelmezésének.) Heine leírja egy beszélgetését Hegellel, ebben világosan kifejezésre juttatja Hegelnek ezt a politikai és vallási téren megnyilvánuló tendenciáját. »Amikor egy ízben megütköztem ezen a mondáson: „Minden, ami van, észszerű”, furcsa mosollyal jegyezte meg: Így is lehetne mondani: „Mindennek, ami észszerű, lennie kell!”. . . Csak később fogtam fel az ilyen beszédfordulatok értelmét. Azt is csak később értettem meg, miért állította a történefilozófiában: a kereszténység haladás már azért is, mert olyan istent vall, aki meghalt, míg a pogány istenek semmiféle meghalásról nem tudtak. Hát még micsoda haladás, ha az isten egyáltalán nem is létezett!» Heine tehát egy pantheizmusba burkoit atheizmus, egy tökéletes evilágiság értelmében fogja fel a hegeli filozófiát. E radikális átváltás mellett is megmaradt vallásos magból eredően, az evilágiságból azt a következtetést vonja le, hogy a voltaképpeni isten maga az ember. »Sohasem voltam elvont gondolkodó», — mondja irónikusan *Vallomásaiban*, »valóban elfogadtam a hegeli tant, mert következtetései hízelegtek hiúságomnak. Fiatal voltam, büszke voltam, kevélységemet legyezgette a tudat, hogy a jóisten nem a mennyben lakozik, ahogyan nagyanyám hitte, hanem én magam vagyok a jóisten itt a földön«.

Amikor Heine ilyképpen kifecsegte a hegeli filozófia iskolatitkát, teljesen tisztában volt az így értelmezett hegeli filozófia világnézeti és politikai következményei felől. A Hegellel folytatott, főntebb idézett beszélgetéshez kapcsolódva ezt írja: »A mennyországból való hit megszűnésének nemcsak erkölcsi, hanem politikai fontossága is van. A tömegek földi nyomorúságukat többé nem viselik keresztényi türelemmel és boldogságért epednek már itt a földön. A kommunizmus természetes következménye ennek a megváltozott világnézetnek és Németország-szerterjedőben van. Ugyanilyen természetes tünet, hogy a proletárokat a fennálló rend elleni harcukban a leghaladottabb szellemek, a nagy iskola bölcselei vezetnek: ezek a doktrínáról a tette, minden gondolkodás végső céljára térnek át és megformulazzák a programot.« Az így felfogott hegeli filozófiának egybeolvasztása a saint-simonizmussal csak egy további lépés volt Heine nézeteinek radikalizálódásában. Amint láttuk, megadta neki azt a perspektívát, hogy a proletárforradalom a Hegel szerinti »észszerűség« megvalósulása. Fegyvert is adott kezébe, hogy hadakozni tudjon a jakobinus csökevények, a kezdetleges munkásmozgalom idealisztikus aszkétizmusa ellen.

Hegel és Saint-Simon e heinei szintézisének fő tendenciája kétségkívül vallásellenes. Heine az egész világtörténelmet úgy tekinti, mint harcot a hellének és a nazarénusok közt (az utóbbiak alatt együttesen érti a zsidókat és a kereszt-

tényeket), az újkor teljes szellemi és politikai történelmében a spiritualizmus és a szenzualizmus harcát látja. Ifjúhegelianus idealizmussal — egyébként ebben a kérdésben Ludwig Feuerbachkal egyezően úgy fogja fel tehát a forradalmakat, a gyökeres történelmi változásokat, mint a világnézet, a filozófia és a vallás forradalmi változásait. Ugyanakkor helyesen látja minden multbeli mozgalmában (pl. a parasztháborúban) a materialista-szenzualista elemeket; látja a renaissance szellemi és politikai fölényét szemben a reformációval. Heine szerint mindkettő a középkor felbomlásának kezdetét jelenti. »X. Leo, a ragyogó Medici-pápa ugyanolyan buzgó protestáns volt, mint Luther, és ahogy Wittenbergben latin prózában protestáltak, ugyanúgy protestáltak Rómában a kő, a színek nyelvén, vagy a nyolcas stanzák rímjátékában. Itália festői talán sokkal hatásosabb polémiát folytattak a csuhások ellen, mint a szászországi teológusok. A Tizian festményein pompázó testiség szintiszta protestantizmus. Vénuszának csípői sokkal alapvetőbb tézisek azoknál, amelyeket a német barát a wittenbergi templom kapujára ragasztott.«

A kereszténység elleni polémia Heine felfogása szerint alapfeltétele a szociális forradalomnak. A szociális forradalom e világon valósítja meg, amit a vallás mint túlvilági boldogságot ígér. Ezért fejtegeti Heine: »Ez az emberiség talán örök nyomorúságra van szánva, a népek talán örök időkre arra ítélvék, hogy despoták tiporjanak rajtuk, hogy a despoták cinkosai kizsákmányolják, lakájai csúffá tegyék őket. Sajnos, ez esetben, még ha tévedésnek ismeri is fel a kereszténységet, mindent el kell követni, hogy fönnmaradhasson... A kereszténység sorsa végső soron tőle függ, van-e még rá szükségünk.« Nem kell hozzá kommentár, mi volt Heine válasza. És ha már most a kereszténységben a rab-szolgaságra kárhozottatott emberiesség szükség-szerű ideológiáját, a pantheisztikus atheizmusban pedig a fölszabadulás világnézetét látta, akkor érthető, hogy keserű gúnnyal ostromozza Börnét, aki Párizsban Lamennais »keresztény szocializmu-ához« csatlakozott.

Heine saint-simonizmusában azonban egyúttal erősítette pantheizmusában a vallásos csökevények fennmaradását és továbbfejlődését. Pedig nagyonyi jól tudja, hogy a pantheizmus álcázott atheizmus ugyan, de mégis elpusztíthatatlanul marad benne vallási mag. Heine a vallás túlvilágával egy földi-forradalmi innenső világot állít szembe, de ez a szembeállítás magának ennek az innenső világnak vallásos glorifikálása alapján történik. Ha Hegelnek Marx előtt legjelentősebb leküzdője, a materialista Ludwig Feuerbach, kénytelen volt saját világnézetét egy »új vallás« kódébe burkolni, Heine még kevésbé volt képes kiirtani hegelianizmusából a vallásos csökevényeket. (A saint-simonizmusnak új vallássá való fejlődése szembeötlővé teszi e tendenciának általános szükségszerűségét.) Heine — megint Hegel példáját követve — a filozófiai materializmust a francia forradalom világnézeteként fogja fel. Ha tehát azt akarja jellemezni, hogy a proletárforradalom túljutott a polgári forradalmon egyúttal érthető ösztönzést érez arra, hogy ugyanakkor ő maga túljusson a

materializmus világnézeti korlátain. Mivel azonban nem áll módjában a dialektikus materializmussal a mechanikus materializmus fölé kerekedni, kénytelen idealista-vallásos dicsfénnel övezni a proletárforradalmat. »A forradalom nagy szava, melyet Saint-Just mondott ki: le pain est le droit du peuple, nálunk így hangzik: le pain est le droit divin de l'homme. Mi nem a nép emberi jogaiért, hanem az emberek isteni jogaiért küzdünk. Ebben és még sok másban különbözünk a nagy forradalom embereitől.« Erre következik a jakobinus aszkétizmus elleni, előttünk már ismeretes polémia.

Heine álláspontjának filozófiai gyengéje szembeötlő. A szenzualizmus és a spiritualizmus ellentétével helyettesíti a materializmus és az idealizmus ellentétét, melynek jogosult voltát az ismeretelmélet szempontjából formálisan elismeri (még ha elmosódottan és hibásan mint *a priori* és *a posteriori* ellentétét fogja is fel). Szenzualista világnézetével Heine egyrészt le akarja küzdeni a régi materializmus mechanikus jellegét, másrészt ki akarja küszöbölni gondolkodásából a hegeli filozófia idealista reakciós tendenciáit. Ez a kísérlet Hegel és a materializmus egymáshoz közelítésére nem csupán Heine egyéni filozófiai tendenciája, hanem szükségszerű tartozéka az időszak általános világnézeti erjedésének, melynek betetőzése és legérettebb gyümölcse gyanánt jött létre később Marx dialektikus materializmusa. Engels mondja, a természettudomány és ipar haladásának a filozófiára gyakorolt jelentős hatását elemezve: »Az idealista rendszerek is mindinkább telítődnek materialista tartalommal és igyekeztek szellem és anyag ellentétét a pantheizmus jegyében kibékíteni, úgyhogy végül a hegeli rendszer csak egy módszer és tartalom dolgában idealista módon fejtetőre állított materializmust reprezentál.« Még kiélezettebbé válik ez a helyzet a hegelianizmus fölbomlása idején. Engels erről ezt mondja: »A leg-határozottabb ifjúhegeliánusok zömét a pozitív vallás ellen vívott harcuk gyakorlati szükségszerűségei az angol-francia materializmus álláspontjára szorították vissza. És itt kerültek konfliktusba iskolájuk rendszerével.« Heinénél ugyanez a konfliktus sohasem tört ki nyíltan; legalább 1848 előtt semmiesetre sem. Számára a pantheizmus az a költészet-szötte fátyol, mely még őelőtte is elfödi filozófiai álláspontjának ellentmondásait. Ameddig a forradalmi kilátások ígéretes derűvel éltek benne s ameddig az életöröm és a forradalmi ösztön volt életének együttműködő két motorja, addig a régi szenzualista pantheizmust a világkorszak vallástalan atheista vallásának tartotta, annak a világnézetnek, amely a régi materializmus pozitív tartalmát egyesíti a forradalmivá lett hegeliánizmussal és ugyanakkor mindkettőnek hibáit és korlátait leküzdi.

1848 utáni írásaiban Heine kinyilvánítja »megtérését«, radikális szakítását a multjával. Ő maga a *Romanzero* utószavaiban tiltakozik a gyanúsítás ellen, hogy betegsége miatt megtért volna istenhez. Tiltakozik az ellen az állítás ellen is, hogy visszatért volna bármiféle, akár keresztény, akár zsidó egyház kebelébe. Heine összképének megítélése szempontjából nagyon fontos tüzetesen megállapítani, miben is állt voltaképpen az ő »megtérése«. Mindenekelőtt, bizonyko-

dásai ellenére, téves volna teljesen kikapcsolni betegségének és egyéb kedvezőtlen magánügyeinek jelentőségét. Erről *Vallomásaiban*, miután, mint említettük, a hegeli emberről mint istenről beszélt, következőképpen nyilatkozik: »De egy isten reprezentációs költségei, ha ki akar tenni magáért, és sem testét, sem erszényét nem kíméli, tetemesek. Hogy ilyen szerepet illőképpen lehessen játszani, ahhoz különösen két dolog nélkülözhetetlen: sok pénz és jó egészség. Sajnos úgy adódott, hogy egy napon — 1848 februárjában — ezt a két kelléket elvesztettem, s ezáltal istenvoltom nagy zökkenőt szenvedett.« A személyes isten szükséges voltára Heinét így saját »istenvoltának« anyagi csődje eszmélteti. »Én csak egy szegény ember vagyok, még hozzá már nem is teljesen egészséges, sőt nagyon beteg. Ebben az állapotban igazi jótétemény számomra, hogy van az égből valaki, akinek elnyöszöröghetem bajaim litániáját, kivált éjjel után, ha Mathild nyugovóra tért, amire gyakran igen nagy szüksége van. Hála Istennek, ilyen órákban nem vagyok egyedül és imádkozhatom és sírározhatom, amennyit akarok, feszélyezettség nélkül és egészen kiönthetem szívem a Magaságébéli előtt és bizalmasan közölhetek vele sokmindent, amit még feleségünk előtt is el szoktunk hallgatni.«

Még nyíltabban és cinikusabban szólal meg Heine némely beszélgetésében. Így ezt mondja egy alkalommal Adolf Stahr és Fanny Lewald társaságában: »De hiszen hitem nekem is van. Nehogy azt higyjék, nincs vallásom. Az ópium is vallás. Ha rettenetesen gyötrő gennyes sebeimre egy szemernyi szürke port szórnak és utána mindjárt megszűnik a fájdalom, nem kell-e azt mondanom, hogy ez ugyanaz a megnyugtató erő, amely a vallásban válik hatékonnyá? A legtöbb ember nem is álmodja, mennyi rokonság van ópium és vallás között... Ha fájdalmaimat már nem tudom tovább elviselni, morfiumot szedek, ha ellenségeimet nem tudom agyonverni, a Jóistenre bízom őket — csak«, tette hozzá kis szünet után mosolyogva, »csak a pénzdolgaimat intézem szívesebben még mindig magam«. Vagy egy Alfred Meissnerrel folytatott beszélgetésében azt mondja Heine, ha mankóra támaszkodva fölkelhetne, akkor templomba menne. Meissner elképedésére így felel: »De igen! Templomba! Hova is mehetne az ember mankókkal? Persze, ha mankó nélkül járhatnék, akkor inkább a kacagó boulevard-okon sétálnék, vagy átlumpolnám a Bal Mabille-t.« — Heine »megtérését«, mint látható, nem kell túlságosan komolyan venni. A fohászokban, melyekkel újonnan megtalált istenéhez fordul, édes-kevés a vallásos tartalom:

*O Herr! Ich glaub, es wär das beste,
Du liessst mich in dieser Welt;
Heil nur zuvor mein Leibgebreste,
Und Sorge auch für etwas Geld.*

*... Gesundheit nur und Geldzulage
Verlang ich, Herr! O lass mich froh
Hinleben noch viel schöne Tage
Bei meiner Frau im status quo.*

*Legjobb lenne, ha itt e földön
Hagynát meg engem, ó, Uram;
Csak gyógyítsd meg előbb a testem
S dugj némi pénzt valahogyan.*

*... Egészséget, s újra meg újra
Pénzsegélyt kérek csak! Be jó
Volna, ha szép hosszúra nyúlna
Nőm mellett ez a status quo!*

(Szabó Lőrinc ford.)

Vagy egy komolyabb, vádlóhangú, ironikus költeményében :

*Ob deiner Inkonzsequenz, o Herr, —
Erlaube, dass ich staune :
Du schufest den fröhlichen Dichter und raubst
Ihm jetzt seine gute Laune.*

*Der Scherz verdumpft den heitern Sinn
Und macht mich melancholisch.
Nimmt nicht der traurige Spass ein End,
So werd ich am Ende katholisch.*

*Ich heule dann die Ohren voll,
Wie andre gute Christen —
O Miserere! Verlorengeht
Der beste der Humoristen!*

*Következetlenségedet
Csodálom : Megteremtéd
A legvigabb költőt, csak azért,
Hogy a jókedvet tőle elvedd.*

*Derős elmém a fájdalom
Tompítja mélabússá,
Nagyon is szomorú tréfa ez.
Ne tégy katolikussá!*

*Mert jó keresztény módra a szám
Füled teljesívtja :
Ó miserere! Így kárba vész
A legjobb humorista.*

(Kálnoky László ford.)

Heine tehát mindig tisztában van afelől, hogy a vallás az ő számára nem valami komoly világnézeti ügy, hanem csak kábítószer a fájdalmaira, ópium növekvő kétségbeesésére. De abból, hogy az ópium mint világnézet nem vehető komolyan s hogy Heine soha nem is vette komolyan, még korántsem következik, hogy kétségbeesése ne lett volna komoly, mély és őszinte. Igen, kétségbeesés gyötri, mégpedig nemcsak saját borzalmas egyéni sorsa miatt, hanem, mint láttuk, legmélyebb élettartalmának sorsa, az emberiség fejlődésének perspektívája miatt is. Nagyon mély, kétségbeesett ironia rejlik abban, amikor ezt mondja Meissnernek : »Ismét hiszek a személyes istenben! Idejut az ember, ha beteg, halálos beteg és megtört. Ne rójják fel bűnömül! Hiszen ha a német nép szükségből elfogadja a porosz királyt, miért ne fogadjam el én a személyes istent?« És, egy másik beszélgetése során, úgynevezett vallásos költeményeket olvas fel Meissnernek :

*Lass die heil'gen Parabeln,
Lass die frommen Hypothesen —
Suche die verdammten Fragen,
Ohne Umschweif uns zu lösen.*

*Warum schleppt sich blutend, elend
Unter Kreuzlast der Gerechte,
Während glücklich als ein Sieger
Trabt auf hohem Ross der schlechte?*

*Woran liegt die Schuld? Ist etwa
Unser Herr nicht ganz allmächtig?
Oder treibt er selbst den Unfug?
Ach, das wäre niederträchtig.*

*Also fragen wir beständig,
Bis man uns mit einer Handvoll
Erde endlich stopft die Mäuler —
Aber ist das eine Antwort?*

*Mit nekem már cifra zsoltár,
— jámbor példa, bölcs ígét —
Nézzünk egyszer már szemébe
A nagy, átkozott »miért«-nek.*

*Meztelen vállán keresztel
Mért vonaglik az igazság,
Mikor pöffedt paripáján
Göggösen feszít a Gázság?*

*Ki akarta így? Ez ellen
Isten is hiába lázad?
Vagy titokban a Gonosszal
Trajikál? Hát ez gyalázat!*

*Szánk imígy tátog szünetlen,
Mignem egy maroknyi száraz
Földet tátott szánkba dugnak —
No, de ez csak mégse válasz?*

(Karinthy Frigyes ford.)

Meissner álmélkodó kérdésére : »Ezt ön vallásosnak nevezi? Én istentelennek mondanám«, mosolyogva válaszolja Heine : »Nem, nem, ez vallásos, isten-

káromlásom vallásos.« És kétségtelen, hogy Heine itt jobban értette önmagát, mint törpe, sekély hódolói valaha is értették.

Kétségtelen, hogy Heinének ezekben a költeményeiben van némi vallásos mag, ámbar minden vallás szépen megköszönné az ilyenfajta vallásosságot. Heine csak abban téved, hogy »megtérésének« vallásos jellegét olykor túlbecsüli és stilizálja, s hogy a »megtérés« túlságosan éles ellentétbe állítja korábbi, állítólag vallástalan, hellén, pantheisztikus időszakával. Ennek az időszaknak elemzésében már fölfedtük a vallási csökevényeket, melyek Heine patheisztikus evilágisága mögött rejtőztek. Ezek a vallási csökevények uralomra jutnak 1848 után a hanyatló forradalmi mozgalom időszakában, amikor a beteg és elszigetelt Heine képtelen volt egy új fellendülésnek akár csak csírait és tendenciáit is meglátni. Heine kétségbeesése, mely utolsó versgyűjteményében, a *Romanzero*-ban oly megkapó hangokon szólal meg, tehát nem aféle magántermészetű kétségbeesés személyes sorsa miatt, vagy legalább nemcsak az. Kétségbeesés a világ folyása miatt, az emberiség fejlődése miatt, az ész és az igazság, a forradalom sorsa miatt. A *Romanzero* majdnem valamennyi románca és históriája kesergés azon, hogy a valóságban mindig a rossz diadalmaskodik a jó felett; kétségbeesett keresés egy reménysugár, derűs távlat után, kétségbeesett kapaszkodás minden illúzió szalmaszálába, végül pedig bátor, értelmes és ironikus szétrombolása ennek a magateremtette illúziónak, amelyben egészen sohasem hitt. A világ folyásának értelmetlensége készíteti Heinét, hogy kétségbeesetten kitaláljon egy játébabut, személyes használatára való személyes istent, de az intelligens Heine legalább mindig tudja, hogy csak báburól van szó. Mégis ugyanez az intelligens Heine nem állhatja meg, hogy minden kétségbeesett órájában el ne játszogasson ezzel a bábuval és ne keressen ebben a játékban vigaszt. A forradalom bukása után Heine számára a világ folyása értelmét veszítette.

Megénekli a magyar forradalomnak, a forradalmi hullám utolsó fegyveres harcának 1849-ben való leverését:

*Wenn ich den Namen Ungarn hör,
Wird mir das deutsche Wams zu enge,
Es braust darunter wie ein Meer,
Mir ist, als grüssten mich Trompetenklänge!*

*Es klirrt mir wieder im Gemüt
Die Heldensage, längst verklungen,
Das eisern wilde Kämpfeliied —
Das Lied vom Untergang der Nibelungen.*

*... Es ist das selbe Schicksal auch —
Wie stolz und frei die Fahnen fliegen,
Es muss der Held, nach altem Brauch
Den tierisch rohen Mächten unterliegen.*

*Ha e szót hallok: »magyarok«,
Szűknek érzem német zekémet,
Keblemben tenger kavarg
És mintha trombiták köszöntének!*

*Mintha e régi hősi dal
Csendülne fel tisztán, de távol,
Majd vadul ércesen rivall...
Ének a Nibelungok alkonyáról.*

*Oh, ez a sors mily ismerős!
Szabad zászlóval, büszke fővel
Ósi szokás szerint, a hős
Nem bír a nyers, állati túlerővel.*

(Kálnoky László ford.)

A rossz legyőzi a jót, a reakció a forradalmat. A forradalom csapatait szétverték, a legjobb forradalmárokat megölték vagy üldözik, sokan a régi

harcosok közül a forradalom árulóivá lettek. Heine késői költeményei keserűséggel szólnak Dingelstedt, Herwegh és mások viselkedéséről. Sehol nem lát fénysugárt, sehol embereket, akikhez tartozna, sehol országot, ahol élni tudna. *Most hová?* című versében fölsorakoztat minden országot, hazát egyikben sem lel.

*Traurig schau ich in die Höh,
Wo viel tausend Sterne nicken —
Aber meinen eignen Stern
Kann ich nirgends dort erblicken.*

*Búsán nézek az égre föl,
Tengernyi csillag ragyog ott fenn,
De az én vezércsillagom,
Azt nem lelem köztük seholsem.*

*Hat im güldnen Labyrinth
Sich vielleicht verirrt am Himmel,
Wie ich selber mich verirrt
In dem irdischen Getümmel.*

*Talán eltévedt valahol
Az aranyfényű zürzavarban,
Mint eltévedtem én magam
Itt lenn a földi forgatagban.*

(Lányi Viktor ford.)

Ezt a Heinét a természet nem is tudja már, úgy mint a fiatal romantikust megvívasztalni, fölemelni, vagy legalább feledtetni bánatát és dalait. (Ez a vígasz is mindig problematikus, ironikusan tépett volt.) Ellenkezőleg. Mennél szebben süt a nap, annál rikítóbb a kontraszt az érzéketlenül szép természet és a költő lelkének vigasztalan borúja közt.

*Es blüht der Lenz. Im grünen Wald
Der lustige Vogelsang erschallt,
Und Mädchen und Blumen, sie lächeln jung-
fräulich —
O schöne Welt, du bist abscheulich!*

*Tavaszi virul, zöldel a lomb,
Az erdőn madárdal zibong.
Szűz mosolya éled lánynak, virágnak —
Te szép világ, óh, hogy utállak!*

(Lányi Viktor ford.)

A maga kitalálta isten csak időlegesen ható ópium a kétségbeesett és haldokló Heine lelki szenvedéseire.

Mindazáltal, bármennyire benső a kapcsolat a vallás tekintetében Heine korábbi és későbbi életszakasza közt, »megtérése« mégis összeomlás, tipikus tragédia: a polgári atheista tragédiája. Éppen Heine sorsát mutatja, hogy egy következetes atheizmus, amely a nagy emberi kérdésekhez, az emberi társadalom fejlődésének kérdéséhez nem oly vulgárisan öntetszelgő sekélyességgel, sőt olykor egyenest apologetikusan viszonylik, mint az ötvenes-hatvanas évek Németországában a »vulgarizáló házalók« atheizmusa, az efajta atheizmus szükségszerűen kapcsolódik az emberiség forradalmi felszabadulásának sorsához. Nem véletlen, hogy a polgári atheizmus világító és erős alakjai, Vanini-től Diderot-ig, a renaissance és a nagy francia forradalom közt eltelt korszakban működtek. Ha az emberiség megújulására vonatkozó reményei illúziókkal telítettek voltak is, ezeket az illúziókat az akkori fejlődés még nem álcázhatta le mint illúziókat, még szükségszerű és produktív hordozói voltak az emberiség haladó irányú fejlődésének. Csak a 19. században nem tudnak már következetes és becsületes gondolkodók az emberiség megújulásának ezekkel az illúzióival élni. Ez az emberiség igazi felszabadulásának reális perspektívája a forradalmi proletáriátus föllépésével kerül előtérbe. Láttuk, hogy Heine atheizmusa szükségszerűen a proletárforradalomnak előtte kibontakozó perspektívájához

kapcsolódott. Perspektívájának elmosódottsága vallási ködbe vonta az atheisztikus evilágiságot. A perspektíva elvesztése hozta magával ennek az atheizmusnak összeomlását. Ez hát összeomlás, noha az állítólag keletkező hit semmitsem ér, szubjektíve nem jelent valóságos visszatérést a valláshoz.

A késői Heine ezzel ideológiai előfutárjává lesz a 19. század második felében jelentkező kétségbeesett »tragikus« vallásos atheistáknak. Ezek egy számukra értelmetlenné vált világban élnek s eléggé becsületesek ahhoz, hogy elvessék a régi vallások foszlott limlomját. Az atheizmus azonban nem is nyújthat nekik háttvédet, világnézeti támaszt. Hogy Jacobsen Niels Lyhnéje gyermeke betegágyánál összeomlik-e és, mint Heine, segítségért könyörög-e istenhez, akiben nem hisz, vagy saját halálos ágyán rendületlenül kitart-e az atheizmus mellett, egyremegy, egyik esetben sem nyílik kivezető út vígasztalan élethelyzetéből. Mindezen kételkedő és kétségbeesett atheizmusokban ezért marad meg, tudatosan vagy nem tudatosan, a vallásos érzések valamennyi eleme. »A való világ vallási viszfénye egyáltalán csak akkor tűnhet el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az embernek, egymással és a természettel való vonatkozásaiban, nap-nap után átlátszó észszerűséggel mutatkoznak meg.« (Marx.)

III.

Vallomásaiban Heine Németország utolsó romantikus költőjének mondja magát: »velem lezárult a németek régi lírai iskolája, ugyanakkor én nyitottam meg az új iskolát, a modern német lírát«. Saját irodalomtörténeti helyzetének, mint két korszakot áthidaló határjelenségnek, ez a meghatározása helyes, csak éppen Németország modern költészete egészen más utat járt be, mint Heine gondolta és előreláthatta, ez az út pedig ahhoz a társadalmi és politikai fejlődéshez igazodik, melynek Heine világnézetére tett tragikus hatását az eddigiekben elemeztük.

Heine irodalomtörténeti alapkoncepciója »a művészeti korszak végének« gondolatából indul ki. »Régi jóslatom arról, hogy a Goethe bölcsőjénél kezdődő művészeti korszak az ő koporsójánál fog végetérni, úgylátszik hamarosan beteljesül. A mai művészetnek el kell pusztulnia, mert alapelve még a levitézlett régi rezsimben, a szent római birodalom alatti multban gyökerezik. Ezért van bántó ellentétben a jelennel, mint ennek a multnak minden fonnyadt csökevénye. Ez az ellentmondás az, ami árt a művészetnek, nem pedig maga a koráramlat; ellenkezőleg, ez a koráramlat még javára is kellene, hogy váljék, mint egykor Athénben és Firenzében... «A továbbiakban kifejti, hogy a multban minden nagy művészi föllendülés alapja a nagy pártharcokkal, a napi politikával való kapcsolódás volt. Az új művészeti fejlődés németországi perspektívájának fölmutatását így folytatja: »Egyébként az új kor új művészetet is fog szülni, mely övele magával lelkesült összhangban lesz, amely majd nem szorul rá, hogy a halott multból kölcsönözze szimbolikáját, sőt az eddigitől különböző

új technikát is létre kell, hogy hozzon. Addig csak hadd tombolja ki minden életkedvét színekkel és hangokkal az önmagától megrészegült szubjektivitás, a fékevesztett individualitás, az istentől megszabadult egyéniség, ez még mindig gyümölcsözőbb, mint a régi művészet halott látszatélete.

Heine tehát átmenetnek tekintti az általa képviselt irodalmi stíluskorszakot. Amint a múlt nagy epikai és drámai alkotóit, a Cervanteseket és Shakespeare-eket a legnagyobbra becsüli, amint Goethe lírai lényegét a német fejlődésből származtatja, de Goethe nagyságát is objektivitásában látja (»a természet tükre,« »a költészet Spinozája«, mondja Goetheről), ugyanúgy saját szubjektívizmusát szükségszerű átmenetnek tekintti az új művészet felé. Világos, hogy ennek az új művészetnek perspektívája Heinénél a legszorosabban összefügg az emberi fejlődés új korszakának társadalmi, politikai perspektívájával.

Heinének ebből az álláspontjából szükségszerűen következik, hogy irodalmi tevékenységének középpontjában a harc áll, harc az elmúlt korszak irodalma, a német klasszika és különösképpen a romantika ellen. Ez a harc — elvontan szemlélve — nem ad neki külön helyet a német irodalmi fejlődésben. Az egész haladó német irodalomkritika a huszas évek óta azon fáradozik, hogy leküzdje a »művészeti korszakot« s főként, hogy az egyre reakciósabbá váló romantikára halálos csapásokat mérjen (Börne, Menzel, Ruge stb.). Heine külön helyzete abból ered, hogy egyrészt szélesebb, mélyebb, történelmibb felfogása van a klasszikus és romantikus periódusról, mint ezeknek a kritikusoknak, másrészt sokkal helyesebben értékeli az új költészet meglevő lehetőségeit. Mégpedig radikálisabb kritikával, baloldali kritikával. Mert a liberális kritikusok is bíráló szemmel nézik az új irodalmat; de lényeges kifogásuk ellene az, hogy túlságosan »bomlasztó«, nem eléggé »pozitív«. (Friedrich Theodor Vischer s a legtöbb ifjúnémet kritikus a negyvenes évek derekától fogva.) Heine ellenben Németország haladó irodalmát amiatt bírálja, mert túlságosan elvont, túlsok benne az illúzió, túlkevés a konkrét kritikai elem.

Heine kritikai működésének középponti témaköre, a romantika bírálata, nem választható el attól a politikai bírálattól, amelyet Németország fejlődése fölött gyakorolt. Heine joggal tekintti a nemzeti egységet a készülő polgári forradalom középponti problémájának. Látja egyszersmind, hogy ez a kérdés az úgynevezett »felszabadító háborúk« alatt az újkorban először került nagyméretűen napirendre. A romantikus irodalmi mozgalom, kiváltképpen az a sokrétű romantikus áramlat, mely az 1848-előtti korszak reakciós ideológiáját döntően befolyásolta, a »felszabadító háborúkban« gyökerezik. Heine tehát arra összpontosítja kritikai ironiáját, hogy a »felszabadító háborúk« ideológiáját lealcázza és kiszolgáltatassa a megvetésnek. Mindenekelőtt az itt napfényre került német szervilizmusnak üzen hadat. Amikor Napoleon Oroszországban vereséget szenvedett, mondja Heine, »mi németek megkaptuk a legfelsőbb parancsot, hogy rázzuk le magunkról az idegen jármot, és mi férfias haragra lobbantunk a túlsoká túrt szolgaság miatt, a Körner-dalok jó melódiáival és rossz verssorai-

val tüzelgettük magunkat és kiharcoltuk a szabadságot ; mert mi megteszünk mindent, amit fejedelmeink parancsolnak nekünk.« Ebből a szervilizmusból ered e korszak uralkodó ideológiájának, a romantikának bárgyú nacionalista szűkössége, politikai és társadalmi reakcióssága. A romantika állandósítani akarja Németország nyomorult, rabszolgai helyzetét, kisállamokra szagztatottságát. Tisztelgése a német történelem előtt nem más, mint tisztelgés a német fejlődés történelmi szánalmassága előtt. Fölmagasztosítja a középkort, a katolicizmust és később a Keletet, hogy ideológiai-költői mintaképet teremtsen a nyomorúságos német állapotok konzerválására.

A német romantika reakciós mivoltának e kritikájában Heine együtt halad a legtöbb progresszív kritikussal. De túltesz rajtuk két tekintetben. Először is Heine az első és sokáig az egyetlen német kritikus, aki fölismeri a romantikus mozgalom polgári jellegét, aki fölfedezi és leálcázza a liberális-reakciós vonásokat azokon a késői romantikusokon, akik politikailag a burzsoázia liberális szárnyához tartoznak. Ez a mélyre néző kritika, mely főleg Uhland és a »sváb költőiskola« ellen irányul, s mely néha odáig fokozódik, hogy előre látja : a liberálisok el fogják árulni a forradalmat, ez a kritika Németországban igen sokáig semmi megértésre nem talált. De a romantika polgári jellegének kritikái föltárása során Heine nem áll meg a liberális burzsoázia és a liberális kispolgárság költészetének kritikájánál. IV. Frigyes Vilmos reakciós periódusa elleni költői-kritikai harcaiban a romantikus porosz királyra sujtó szatirikus csapásait egyenest arra koncentrálja, hogy a király kacérkodása a középkorral nem más, mint a középkornak szánalmas polgári reakciós paródiája. A *Németország, egy téli mesé*-ben irónikusan fölszólítja Barbarossa császárt, hogy hamisítatlan valóságában állítsa vissza a középkort, mert :

*Das Mittelalter, immerhin,
Das Wahre, wie es gewesen,
Ich will es ertragen — erlöse uns nur
Von jenem Zwitterwesen,*

*Von jenem Kamaschenrittertum,
Das ekelhaft ein Gemisch ist
Von gotischem Wahn und modernem Lug,
Das weder Fleisch noch Fisch ist.*

*Jag fort das Komödiantenpack,
Und schliesse die Schauspielhäuser,
Wo man die Vorzeit parodiert.
Komme du bald, o Kaiser!*

*Nem félek én, ha igazi,
A középkori sorstól,
Csak attól ments meg, Rótszakáll,
Attól a ronda korcstól,*

*A kamáslis rittertől, aki
Felemás szörnyű állat :
Gót téboly és modern csalás
Se hal, se hús, utálat.*

*Verd szét a sok komédiást,
S színházuk zárd be : ocsmány
Paródia lesz ott a mult —
S jöjj gyorsan Barbarossám!*

(Kardos László ford.)

Másodszor Heine minden német kortársánál világosabban látja a romantika belső összefüggését a modern irodalmi mozgalommal (itt is a hegeli történelemszemlélet befolyása alatt áll). Például ama kevesek közé tartozik, akik megértették a német természetfilozófia világnézeti és módszertani jelentőségét. Megérti azt is, hogy a romantika visszafordulása a népiességhez, a benne rejlő

reakciós tendenciák ellenére, a német irodalom és kultúra szempontjából Németországban nélkülözhetetlen irányzat volt.

A romantikában eredetileg zavaros, maguk a romantikusok által is félreértett tendenciák nyilvánulnak meg, amelyek csak a későbbi fejlődés során váltak nyílt és világos reakciós ideológiákká. »Tény, hogy első romantikusaink olyan panthesztikus ösztönből cselekedtek, melyet ők maguk sem értettek. Az érzés, melyet a katolikus anyaszentegyházhoz való vágyakozásnak hittek, mélyebbről eredt, mintsem maguk is sejtették.... Mindez hirtelen, de meg nem értve ébredt bennük, mint visszahajlás a régi germánok pantheizmusához....«

Végül Heine visszanyúl a korai romantika irodalmi-filozófiai »középponti fogalmához«, a romantikus iróniához. Az irónia fogalmát és alkalmazását megtisztítja a tisztán arisztokratikus játékoságtól, amit az maguk a romantikusok, főként Tieck műveiben kapott, s az iróniát a modern valóság erőteljes kritikai és művészi megragadásának középpontjába helyezi. Az irónia Heinénél elvvé válik azáltal, hogy az állítólag harmónikus valóságról táplált illúziók szétrombolására irányul. Az *Útirajzok* második kiadásához Párizsban írt előszó élesen kidomborítja ezt a kontrasztot önmaga és az Uhland képviselte késői romantika közt: »Persze, ezek a jámbor és lovagi hangok, a középkor ez utó-zengései, melyek még nem is rég, a hazafias korlátoltság időszakában, mindenfelől visszhangoztak, most elhalkulnak a legújabb szabadságharcok fegyverzajában, az egyetemes európai néptestvériség dörgelemében és éles fájdalom-újjongásában ama modern daloknak, melyek nem akarnak katolikus érzelmi harmóniát hazudni, hanem inkább jakobinus kérlelhetetlenséggel elmetszik az érzelmeket, hogy eleget tegyenek az igazságnak.« Heine számára tehát minden koholt harmónia szétdúlása, a jelen tépettségének irónikus-cinikus kiemelése szerves része az ő jakobinus harcának: szétdúlni a középkor csökevényeit. Szétdúlni persze egyúttal minden hamis ideológiáját annak a polgáriságnak, amely a feudális és kapitalista ideológia elemeiből a koholt harmónia világát tákolta a maga számára. Ezért a fiatal Engels találóan jellemzi az irónia heinei stílusát eképpen: »Heine szándékosan csigázza magasra a polgár rajongásait, hogy azután ugyanoly szándékosan a valóság talajára zuhantassa vissza.« Ezért háborodik fel a polgár, mondja Engels, Heine olvasása közben, mialatt más költő játékos iróniájától megnyugszik és illúzióiban megerősödik. Heine is tisztában van a csak formális, artistikusan játékos iróniának apologetikus jellege felől, és az efajta irónia ellen mindig a leghevesebb szatirikus kirohanásokat intézi.

A heinei irónia tehát messzire túlmegy a romantika általános gyakorlatán. Forrásai mégis romantikusak. A fiatal Schlegel és utána főként Solger mély filozófiával mint az ideálok önfelbomlasztását fogták fel az iróniát. »Az iróniában megnyilvánuló ellentmondás, mondja Solger, nem csupán valamely egyediség pusztulása, nem csupán a földi dolgok mulandósága, hanem magának az eszmének semmissége, mely eszmét megtestesülésével egyidőben minden halandó

dolog közös sorsára kárhoztattak.« Az irónia ily felfogásának nagy a jelentősége a francia forradalom és 1848 közti egész irodalmi korszakra, különösképpen Németországra nézve. A hősi illúziókat, melyekkel a polgári osztály addig forradalmait véghezvitte, pusztá illúziókká mezteleníti a valóság, de a saját forradalmára fölkészülő német burzsoáziának is szüksége van illúziókra, ha a polgári forradalmat valóban mint az osztályadalmi haladás vezetője akarja véghezvinni. A megkésett német társadalmi fejlődés tudvalevőleg nem engedte meg a polgári forradalom ilyenét megvalósítását. Németországnak ez a helyzete, mely már előrevetette árnyékát a forradalomra való ideológiai felkészülésre, noha a polgári osztály haladó elemei történelmi szükségszerűséggel készültek fel ideológiailag egy német 1789-re, illúziók szakadatlan keletkezését és szétbomlását egyaránt szükségessé tette.

Hegel úgy vélte, a történelmi fejlődésről való koncepciójával leküzdheti a Solger-féle iróniát, melyet mint fejlődési mozzanatot feltétlenül elimert. Hegel megoldása azonban a harmincas és negyvenes években a haladó értelmiséget már nem elégíthette ki. Mert a filozófiának ama pozitív eleme, amely leküzdte a Solger-féle irónia »negativitását«, azon a felfogáson alapul, hogy a polgári forradalmak korszaka már lezárult. Németország haladó értelmisége, mely forradalomra készült, semmiképpen nem érthette be ezzel a koncepcióval. Hogy Heine visszament a romantikus irónia legmélyebb forrásaihoz, eszerint nem valamilyen régieskedő visszanyúlás, hanem egy időszerű tendencia meg-elevenítése, amely a német osztályharcok különleges helyzetének legmélyebb ellentmondásából sarjadt. Heine már aránylag korán a romantikus iróniának e legmélyebb formáját vallja. Egy levélben Ludwig Robert romantikus vígjátékait bírálva, a legtisztábban megformulázza felfogását. Rosszsalja, hogy a vígjátékból hiányzik »a nagyszabású világnézet, mely mindig tragikus«, hibáztatja, hogy a vígjáték nem tragédia. Ezt a »hallatlan kívánságot, hogy a vígjáték tragédia legyen«, Heine természetesen nem a francia típusú közönséges vígjátékokra vonatkoztatja, hanem kifejezetten csak a romantikus komédiára. Amellett dicséri ugyanannak a szerzőnek egy másik — előttünk ismeretlen — romantikus vígjátékát, a *Páviánt*, s ezt írja róla: »Bármennyire kacagunk is első pillanatra a páviánon, mely keserűen panaszolja, hogy kiváltságos teremtmények elnyomják és sértegetik, a dolgok mélyére nézve furcsa megrendülést érzünk attól a hátborzongató igazságtól, hogy ez a panasz voltaképpen jogos. Ez éppen az irónia, mely mindig is fő eleme a tragédiának. A legszörnyűbbet, a legborzasztóbbat, a legszonyosabbat, hogy ne válják költőietlenné, valóban csakis a nevetséges tarka köntösében lehet ábrázolni...«

Magától értetődik, hogy az illúzióknak ezt a tragikomikus önteremtését és önpusztítását a marxizmus kezdettől fogva egészen másképpen küzd le, mint a hegeli filozófia. A forradalom marxista koncepciójában éppen az a lényeges mozzanat, hogy föloldja az elmúlt forradalmak heroikus illúzióit és a gazdasági fejlődés helyesen fölismert tényeinek és tendenciáinak józanul gyakorlati hero-

izmusával helyettesíti. Az eddigi fejtegetésekből világosan kitűnik, miért nem juthatott el Heine a romantikus irónia leküzdésének marxista koncepciójához. De Németország helyzetéből ugyancsak világosan kitűnik az is, hogy amikor Heine visszanyúlt a romantikus iróniához, amikor kritikailag és költőileg felújította és elmélyítette a romantikus iróniát, ez nem jelentett hátrafelé, Hegel mögé tett lépést, hanem ellenkezőleg, forradalmi lépést előre felé, túl Hegelen. A végtelen szubjektívizmus átmeneti periódusa, amely szubjektívizmusnak lényeges költői kifejezése Heinénél éppen az irónia, ez a periódus volt a legmagasabb filozófiai-költői álláspont, amelyet Heine elérhetett. Ez volt a végső forma, amelyben polgári és mégis társadalmi értelemben egybe lehetett foglalni a Németországban történelmileg lehetséges fejlődés valamennyi ellentmondását. Hogy az egybefoglalásnak ebben a paradox, irónikus szubjektív formában kellett történnie, az Németország egyenlőtlen fejlődéséből, a nemzetközi kapitalizmus fejlődésében elfoglalt különleges helyzetéből következik. Heinét tehát éppen irónikus szubjektívizmusa, melyet reakciós kritikusai mint »nem német« jelenséget ostromoznak, avatja a 19. század legnémetebb költőjévé. Stílusproblémái jelentik a legadekvátabb és művészileg legértékesebb tükröződését ennek a nagy fordulópontnak, mely 1848-ban és az előző években állt be a német fejlődésben. A Heinét »nem németnek« bélyegző felfogás irodalomtörténeti formája azoknak a reakciós tendenciáknak, melyek a fasiszmusban csúcsosodnak ki s melyek ki akartak küszöbölni a német történelemből mindent, ami forradalmi, hogy ennek a történelemnek éppen legszánalmasabb oldalait dicsőíthessék.

Az ellentmondások feloldása nem gondolati kérdés, ahogyan Hegel hiszi. »Az áru fejlődése ezeket az ellentmondásokat nem szünteti meg, de megteremti azt a *formát*, melyben mozoghatnak. Ez általában az a módszer, amellyel valóságos ellentmondások megoldódnak« (Marx). Ez a forma, melyben a valóságban rejlő ellentmondások feloldódnak, az ily ellentmondások költői tükrözésének különleges formáit is szükségképpen meghatározza. Heine lesz, Balzac mellett, a nyugateurópai polgárság utolsó nagy világraszóló jelentőségű költője, mert, akárcsak Balzac, külön formát talált, melyben az ellentmondások elevenen mozoghatnak. A polgári irodalom régi, apologetikus formája arra törekedett, hogy költött, koholt harmóniába merevítse az ellentéteket. A késő-polgári, 1848-utáni irodalom már nem mehet el oly érdektelenül az ellentmondások mellett, mint a korábbi apologetika. Tehát egy új formát teremt, melyben az ellentmondások *mint ellentmondások merevednek meg*, ugyanúgy, ahogyan az előző formában *harmóniává merevedtek*.

Heine közbenső helyet foglal el ebben a fejlődésben, e fejlődés fordulópontján áll. Küzd minden koholt harmónia ellen. Szétdúl minden e fajta hazug egységet. A szépséget az ellentmondások mozgásában keresi, keresi a forradalom előtti polgári átmenet időszakának szépségét, a fájdalom, a szomorúság, a búbánat, a remény, a szükségképpen keletkező és szükségképpen pusztuló

illúziók szépségében. Friedrich Hebbel, a jelentős német drámaíró, Heine kortársa, ezért nagyon szépen és találóan jellemzi Heine művészetét. »A lírában Heine olyan formát talált, melyben ríktóan csendülnek össze egy görcsbe szorult világ legkétségbeesettebb kifejezésű hangjai, hogy azután gyönyörű zeneként suttogva lebegjenek tova; dalainak gyűjteménye emlékeztet Phalaris mesebeli ércbikájára, mely a monda szerint úgy volt berendezve, hogy az izzó gyomrában kínhalált szenvedő rabszolga kétségbeesett üvöltése mint behízelt harmónia tört elő a király gyönyörködtetésére, s a gyönyörködés ezesetben annyival is megengedettebb, minthogy a kínzó és a megkínzott egy és ugyanaz a személy.« Az ellentmondások eleven mozgása különbözteti meg Heine líráját a későpolgári lírától, amelynek ő kivált utolsó periódusában, köszöbén áll. Ez a mozgás onnét ered, hogy Heine a forradalomban a jelen szenvedéseitől való megváltás perspektíváját látja, és habár, mint láttuk, Heine periódusában ez a konkrét perspektíva szinte semmivé foszlott, mégis mint negatív elem, úgy a nyugtalanságnak, a konkrét társadalmi föllázadásnak lendítő ereje eleven marad és nem engedi, hogy az ellentmondások apologetikus pesszimizmusává merevedjenek, üres szavalássá az örök és változhatatlan emberi sors ellen. Nem kérdéses azonban, hogy a késői Heine ennek a fejlődésnek küszöbén áll. Ez az érintkezési pont teszi például Nietzsche Heinének olyan nagy tisztelőjévé, hogy őt mint az utolsó európai jelentőségű német költőt ünnepli. Nietzsche álláspontjából szükségszerű és a késői Heine megítélésével kapcsolatban nem egészen véletlen, bár ferde felfogás, hogy Nietzsche őt Baudelaire-rel helyezi együvé.

Ha mi az imént Heinét együvé helyeztük Balzac-kal, ez csak a 19. század nyugateurópai polgári irodalmának fejlődésében elfoglalt helyükre vonatkozik. Mindketten az utolsó nagy polgári írók, akiknek sikerült nagyvonalúan ábrázolni a mozgó ellentmondásokat; mindketten a romantika legmélyebb formában való leküzdésére vállalkoztak; mindketten, túlhaladván a romantikus örökséget, annak legjavát vitték műyükbe; de mindketten csak tökéletlenül küzdötték le a romantikát. Mert, hogy lehetetlen polgári talajon teljesen leküzdeni a romantikus ideológiát, azonos probléma a polgári atheizmus általunk már elemzett »targikumának« problémájával. Persze stílus tekintetében Heine és Balzac, akik tisztelték egymás személyét és művészetét, a képzelhető legnagyobb ellentétek. Balzac az ellentmondások önmozgását magában a valóságban ábrázolja. A társadalom reális ellentmondásainak reális mozgásáról ad képet. Heine formája a szélső szubjektivitása, a valóság költői ábrázolásának redukálása a valóságnak a költő fejében való tükrözésének eleven és ellentmondásos összműködésére.

Nem véletlen, hogy Heine, leszámítva két rosszulsikerült ifjúkori drámáját, drámai vagy epikai művet nem tudott befejezni. Nem mintha nem lett volna benne alakító erő. A torzóban maradt *Bacharachi rabbi*, az *Útirajzok* egyes epizódjai (főként *A luccai fürdők*) mutatják, hogy Heinében igenis volt képesség

elő emberek formálására. Hogy fokozódó érlelődésével egyre tudatosabban vette az irányt egy lírikus-írónikus forma felé költészetben és prózában egyaránt, hogy noha tisztelte és mélyen megértette a klasszikus értelemben vett epikai és drámai realizmus nagy képviselőit, mégis eltökélten lemondott műfajaik műveléséről: annak mély társadalmi és történelmi okai vannak. Heine olyan költészetet keres, melyben a kor legmélyebb ellentmondásai a kor gondolati műveltségének legmagasabb színvonalán jutnak kifejezésre. A társadalmi élet valóságos eseményeinek realizisztikus alakulása Franciaországban és Angliában — egy Balzac-nak, vagy alacsonyabb fokon, egy Dickensnek — megengedi a reális ellentmondások ily közvetlenül realizisztikus ábrázolását. A német állapotok »anakronizmusa«, melynek a fiatal Marx-tól származó jellemzését és kritikáját már idéztük, ebben az időszakban lehetetlenné teszi egy nagy német realizmus létrejöttét. Ez időszak német realistái (például Immermann) menthetlenül megrekednek a német társadalmi fejlődés kicsinyes és szánalmas viszonyainak ábrázolásában. Ha Heine a kor nemzetközi magaslatán, tehát valóban kortársi, nem pedig német-anakronisztikus szellemben akart művészi formált kritikát adni a német állapotokról, akkor a német viszonyok realizisztikus ábrázolásához német talajon nem találhatott olyan cselekményt, amely ezt a kritikát adekváttá és realizisztikusan érzékelhetővé tehetné volna. Eszerint sem költői erőtlenséget, sem egyéni szeszélyt nem kell látnunk abban, hogy Heine az ő Németországot bíráló nagy költeményei, *Atta Troll* és *Németország, egy téli mese* megírásához a költői *Útirajzok* megfelelően módosított lírai-írónikus, fantasztikus-írónikus, szélsőségesen szubjektív formáját választotta. Ez volt a társadalmi ellentmondások legmagasabbrendű költői kifejezésének akkor egyedül lehetséges *német formája*.

Heine megértette ennek a német fejlődésnek történelmi szükségszerűségét is. »A német szellem legnagyobb kivirágzásai a filozófia és a dal. Ez a virágkor a múlté, az idilli nyugalom kellett hozzá; Németországot most belerántották a mozgásba.....« Heine előtt Németország ideológiai fejlődésének tipikus formái a líra és a filozófia (és mellettük másodsorban az idealizisztikusan stilizált dráma és a fantasztikus novella). Az 1830-as és az 1848-as forradalmak közötti periódus magával hozza mindkét nagy forma felbomlását. Láttuk, már, hogy Heine mint előfutár cselekvően résztvesz a klasszikus korszak idealista filozófiájának felbomlásában. Mint költő a klasszikus és romantikus német líra végrendeletének végrehajtója.

De a legmagasabb rendű német költői formának erre a fölborulására — mutatis mutandis — ugyanaz érvényes, amit Marx a filozófia fölborulásának ideológiai feladatáról mond. A *Deutsch-Französische Jahrbücher*-be írt, már többször idézett értekezésében hangsúlyozza Marx, hogy a filozófiát nem szüntethetjük meg anélkül, hogy meg ne valósítanók, másfelől nem valósíthatjuk meg anélkül, hogy meg ne szüntetnők. Amikor Heine írónikusan föloldja a német dalt, az sem egyszerű föloldás. Mert hiszen ha az lenne, akkor csak a kapitaliz-

mus száraz prózájával helyettesitené az elavult hangulat-idillt. Heine ez esetben nem lenne több egy poétizáló Freytagnál — Freytag rejtett és képmutató liberális romantikája nélkül. Heine nagysága éppen abban áll, hogy nem esett belé a késő-polgári fejlődés egyik hamis végletébe sem ; nem lett a kapitalizmus előtti Németország elpusztult idilljének romantikus elégikusa és nem lett a föltörő kapitalizmus »nagyszerűségének« sekélyes apologétája. Nem lett — Mörike- vagy Freytag-típusú író, hanem, éppen a specifikus német fejlődés alapján, balzaci mélységű és szabású nagy európai költő.

Amikor tehát Heine megszünteti ugyanakkor teljes kritikai fegyverzettel birtokba is veszi a klasszikus, különösképpen a romantikus örökséget. Lírája szervesen nő ki a romantikus lírából ; ifjúkori költészetének Brentano, Wilhelm Müller stb. a példaképei. Annyiban is örökebe lép a romantikának, hogy csatlakozik a romantika elvi harcához a kapitalista próza áradata ellen. A modern Anglia iránt táplált ellenszenv olykor carlyle-i hangsúlyt kap, noha Heine, mint tudjuk, sohasem volt romantikus antikapitalista. De épp azáltal vette birtokba a romantikus örökséget, hogy a romantikusok színpompás ironikus föllázadását a kapitalizmus prózája ellen mint költői témát használta föl, anélkül, hogy egyetértett volna a kapitalizmus előtti állapotok eltűnését sirató korlátolt elégiával.

A legfontosabb romantikus örökség azonban, amit Heine magáévá tett, a romantika népiesen plebejus jellege. Bármennyire túltengenek a reakciós mozzanatok a napoleoni elnyomás ellen megindult német nemzeti mozgalomban, ez mégis csak nemzeti tömegmozgalom volt, amely évszázadok óta elsőízben, mélységesen fölkavarta a nép széles rétegeit. A német fejlődés szánalmasságában rejlik, hogy mindazon történelmileg szükségszerű illúziók, amelyek ebben a harcban keletkeztek, szükségkép reakciós módon a középkor felé mutatnak vissza. De alaptendenciájuknak ez a reakciós jellege, e tendenciák kiaknázása (történelmi jogi iskola stb.) nem semlegesítik azt, hogy a költészet kapcsolatot keresett és talált népiesen plebejus hagyományokkal (népdal, mese, népmonda stb.). És Heine, kritikájában és költészetében egyaránt, épp a klasszikus és romantikus korszak német fejlődésének e népi-plebejus elemeihez kapcsolódik. Rá mint kritikusra és irodalomtörténészre fölöttebb jellemző, hogy mekkora hévvel veszi védelmébe épp a plebejus német költőket — Vosst Menzel, Bürgert A. W. Schlegel ellenében. És a romantikus iskola elleni megsemmisítően éles polémiájában mindig megvédi ezt a népi-plebejus örökséget. (*A gyermek csodakürtje* anthológia méltatása.)

Költői gyakorlata a német népdalnak e romantikus hagyományából sarjadt. Ifjúkorában még a romantikus líra tematikáját is magáévá teszi, egészen a katholikuskodásig (példa rá *A kevlaari búcsú*). De mindez az ifjú Heinénél is felületes, epizódikus tünet, valóban csak »predilection artistique«, ahogyan A. W. Schlegel mondta annakidején. Heine lírája igen korán túllép ezen a tematikán és csak azért él vele, hogy ironikusan megszünten felemelje. Wilhelm

Müllerhez írt egyik levelében, amikor halálját rója le neki a költeményeiből nyert ösztönzésért, egyszersmind hangsúlyozza a mélyreható különbséget: »Mily tiszták, mily kristályosak az Ön dalai és egytől-egyig népdalok. Az én verseimben viszont csak a forma annyira-amennyire népies, a tartalom a konvencionális társadalomhoz kapcsolódik.« Itt azonban nem szabad elfelejteni, hogy a romantikában is, habár gyakran hamis, reakciós-polémikus módon, fölmerül a nagyvárosi költészet problémája. Mint lírikus persze Heine az első nagy úttörő. De a fantasztikus novellában E. Th. A. Hoffmann megelőzte.

Csak a romantikus örökséghez való ilyen viszonya világítja meg helyesen Heine irodalomkritikai polémiáit; ezeknek nagy elvi jelentőségét legtöbb életrajzírója nem értette meg. Heine persze maga is hibás abban, hogy ezek a félreértések adódhattak, mert legtöbb polémiájában annyira szenvedélyesen személyes, a megtámadottak magánszemélyét is megsemmisítő hangot üt meg, hogy emiatt gyakran ellepleződik polémiájának elvi tartalma, irodalomtörténeti mélysége. Heine egész életében kettős irodalmi harcot folytat. Küzd egyrészt a romantika korlátoltan kispolgári továbbtengődése ellen, a német nyomorúság idilli magasztalásában nyilvánuló ideológiai reakció ellen, és elvileg tökéletesen igaza van, amikor a liberális provinciális késői romantikusoknak ha lehet még keményebben nekiront, mint a korlátolt nyílt reakciósoknak (harca a »sváb iskola« ellen). Másfelől küzd a német líra mindenfajta hamis és halott, nem népies klasszicizmusa ellen.

Kezdődik ez a harc a Platen ellen indított megsemmisítően éles polémiával és végződik Herwegh, Freiligrath és a negyvenes évek irányköltészetének éles bírálatával. Nagyon jellemző és fontos körülmény, hogy a Heine által támadott »klasszicisták« mind politikailag haladó lírikusok voltak. Ez a megállapítás azonban mitsem változtat azon, hogy Heine polémiája irodalompolitikai szempontból helyes volt. Ellenkezőleg, megmutatja ezeknek az irodalmi harcoknak mély összefüggését: azt, hogy irodalompolitikai kiegészítését képezik Heine politikai és világnézeti harcának Börne ellen. (Nem véletlen, hogy Platen, Herwegh és sokan mások Börnénél kerestek elméleti támaszt.) Ezeknek a harcoknak lényeges irodalmi tartalma az említett lírikusok elvont szűkkeblűségének kritikája és ugyanakkor, ezzel legszorosabb összefüggésben, költői formájuk néptől idegen, nem spontán jellegének bírálata. Heine lépten-nyomon gúnyolja Platen »metrikai művészetét«. Elvi ellenfele minden mesterkélt virtuozitásnak, amivel Platen megkísérli a német nyelvre ráerőltetni az antik metrumot. Heine ezt a tendenciát elvileg hamisnak, a német nyelv, a német vers lényegével, a német vers népiességével ellenkező tendenciának tartja. Mennél nagyobb a virtuozitás, annál nagyobb a kár, amit a német versnek ez a fejlődési tendencia okoz. Heine bár ironikusan föloldja a romantikus tartalmat, bár lírájának nagyvárosi tartalmat ad, meg akarja őrizni lírájában a népdal-forma könnyedségét és spontaneitását. A metrikai mesterkedést a népszerűség veszedelmes akadályának tekinti. És az 1848 utáni német irodalom fejlődése teljesen igazolta

aggodalmait. Geibel müncheni epigon-lírájától egészen Stefan George imperia-
lista-reakciós parklírájáig diadalmaskodik a reakcióssá vált burzsoázia körében
Platen irányzata és a német lírát megfosztja minden lehetőségétől a népi tömeg-
hatásnak, amiben Heine a líra célját látta. Bizonyára nem véletlen, hogy a német
demokratikus mozgalom ideológiai képviselői közül olyanok mint Ruge, Lassalle
stb. a német líra Platen—Herwegh-féle fejlődési irányának legnagyobb tisztelői
voltak és csak Marx, Engels látták meg Heine és az ő még népiesebb, plebejusabb
követője, George Weerth költészetében a líra fejlődésének helyes útját. Csak
látszólagos, csak felületen mutatkozó paradoxia, hogy a párizsi kézművesekkel
pajtáskodó Börne irodalompolitikai szempontból kevésbé népi, kevésbé
plebejusi felfogást vallott, mint az »arisztokrata« Heine.

Heine népies irodalmi iránya azonban legszorosabban összefügg azzal,
hogy ő szélesebben, dialektikusabban, kevésbé szektáriusan fogta fel a forra-
dalmi feladatokat. És most érkezünk Heine e lírikusok ellen folytatott polémiá-
jának politikai tartalmához. Heine az üres és elvont pátoszt ostromozza bennük,
azt, hogy figyelmen kívül hagyják a konkrét viszonyokat, a konkrét ellenséget,
az ellenség valóságos megsemmisítéséhez szükséges harc követelményeit. Heine
már Herwegh föllépése és nagy sikerei idején érzi, hogy ez a költő merev és
szűklátókörű, hogy nem ismeri a reális viszonyokat, hogy tele van szektárius
naivsággal és korlátoltsággal:

*Herwegh, du eiserne Lerche,
Weil du so himmelhoch dich schwingst,
Hast du die Erde aus dem Gesichte
Verloren — nur in deinem Gedichte
Lebt jener Lenz, den du besingst.*

*Herwegh, te vasszavú pacsirta,
Oly magasra törsz, ha szárnyra kelsz,
Hogy szemed elől elveszíted
A földet — csak a verseidben
Él a tavasz, melyet megénekelsz.*

(Lányi Viktor ford.)

És még élesebb iróniával utasítja el az ilyen politikai költészetet *A tenden-
cia* című versében.

*Blase, schmettre, donnre täglich,
Bis der letzte Dränger flieht —
Singe nur in dieser Richtung,
Aber halte deine Dichtung
Nur so allgemein als möglich.*

*Zengf, dörögj naponta bátran,
Fusson minden zsarnokod —
Így zengj — ám ügyelj a versre,
Csinjád szóljon, persze, persze,
Csak úgy — általánosságban.*

(Lányi Viktor ford.)

Persze Heine állásfoglalása az irányzatos költészethez nem merül ki ebben
a polémiában. Teljesen félreértene *Atta Troll*-ját az, aki hitelt adna a költő
írónikus bizonykodásának, hogy ezt a költeményt az irányzatos költészet
ellen és a költészet öncélúságának és önállóságának védelmében írta. Az *Atta
Troll* polémikus lényege kétoldalú. A korlátolt irányköltészetet ugyanúgy gúnyolja,
mint azokat a szociális és világnézeti tartalmakat, melyeket az irányköltészet
hirdet. Sőt, Heine főként azért gúnyolja az irányköltészetet, mert csak jelle-
messég van benne, vagyis jóra való érzület, szűk szektás szellem, de nincs tehet-
ség, nincs képesség a dolgok bonyolult, sokoldalú, mozgásukban való szemléle-
tére. Az *Atta Troll*-ra következő *Téli mese* irányzatos jellegét még senkisé-

vonta kétségbe. És Heine mégis ezt mondja erről a költeményéről: »Politikus-romantikus mű és a prózaian bombasztikus iránykölteszetnek remélhetőleg meg fogja adni a kegyelemdőfést.« Az iránykölteszet ostromozásával Heine előre tört egy valódi, hamisítatlan és mély politikai költészet felé, amelyben az irányzatosság szervesen nő ki magából az anyagból, s nem elvont prózaisággal ragasztják rá a tartalomra.

A költészet önállóságának védelme korántsem mond ellent ennek a harci jellegnek. Heine kiállásának a költészet önállósága mellett semmi köze valamiféle *l'art pour l'art*-hoz. Heine elszigetelt helyzetét fejezi ki a harmincas és negyvenes évek német pártharcaiban. Akar harcolni, de a demokratikus mozgalom korlátolt politikusaihoz és költőihez épp oly kevésbé tud és akar csatlakozni, mint ahogy nem akar ideológiai engedményeket tenni a reakciósnak. Ludwig Börne ellen írt könyvében Heine azon gúnyolódik, hogy őt egyelőre mindkét tábor csak mint költőt ismeri el. »Igen, úgyszólván politikai obsitot kaptam és mintegy nyugdíjaztak a Parnasszusra. Aki ismeri az említett két pártot, az tudja majd méltányolni nagylelkűségüket, hogy meghagyták nekem a költőtisztulást. Némelyek a költőben nem látnak mást, mint henye ideálok álmodozó udvaroncát. Mások a költőben semmit sem látnak, józan ürességükben a leggyengébb visszhangot sem kelti a költészet.« Amikor tehát Heine védi a költészet önállóságát, a nagy költészet harcos jogait védi a reakció és a »haladószelemű« korlátoltság ellen, mely meg akarja nyirbálni hatáskörét.

A költészet Heinei szubjektívizmusa a hamis szélsőségek elleni harcban magas célra törő népies költészetért küzd, mely a kor legmélyebb problémáit tartalmazza. Heine teljes világossággal látja az elmúlt idők nagy objektív költészetének értékét és jelentőségét. Bármennyire helyesen bírálja Goethe némely filiszteres vonását, irodalomszemléletében Goethe ugyanoly középponti helyet foglal el, mint Hegel a filozófiában s mint Napoleon a történelemben. De ugyanakkor látja, hogy Németország számára a Goethe-korszak történelmileg lezárult, hogy azt a magas korszerű költészetet, mely az ő szeme előtt lebeg, csak egészen más alkotó módszerrel lehet megvalósítani. Ha most Heine ebben a kérdésben elméletileg és gyakorlatilag egy radikális szubjektívizmus mellett tör lándzsát, akkor egyrészt tisztában van azzal, hogy ez a stílus szükségképpen egy átmeneti korszak átmeneti stílusa, másrészt érzi a modorosság veszélyét, amely minden következetesen végigvitt szubjektív stílusra nézve fönnáll. A modorosság e veszélyének maga Heine igen gyakran áldozatul esett. Már jellemzett »magántaktikája«, túlzottan személyes vitamódszere, az a törekvés, hogy mindenáron kikényszerítse magából a kifejezés széleskörű hatását és népszerűségét, anélkül, hogy biztos osztálytalaja, tartalom és forma dolgában iránymutatója lett volna stb., mindez a modorosság felé kellett, hogy terelje őt. Egyízben amikor Wienbarg dicséri költészetét így panaszkodik: »Ön még szabad paripa, én iskolára lovagoltam be magam. Beleestem egy modorba, amelyből nehezen tudok szabadulni. Mily könnyen lesz az ember a közönség

rabszolgájává. A közönség elvárja és megkívánja, hogy azonnál folytassam, ahogyan elkezdtem; ha másképpen írnék, azt mondanák: ez nem heinés, Heine már nem a régi Heine.» Az irodalom kapitalista piactól való függőség világosan kifejezésre jut Heinének ebben az önkritikájában.

De a modorosság veszélyének Heine esetében még mélyebb okai is vannak, világnézeti disszonanciáiban gyökerezők. Teljes joggal támadja Börnét, amiért korlátolt módon szembeállítja a »tehetséget« a »jellemmel«. Amint látjuk, teljes joggal hangsúlyozza a költő jogát a szabadsághoz, mert ezt a szabadságot abban látja, hogy a költő szabad kapcsolatot tart a kor nagy politikai áramlataival. De a Börne-féle jellemstilárdság korlátolt koncepciója elleni polémiaiban gyakran a nihilista szkepticizmus álláspontján feneklik meg. Ez a szkepticizmus olykor a stílus modorosságában, üres szellemeskedésben tükröződik.

Ámde a modorosság veszélye nemcsak a szellemeskedés, hanem a lírizmus felől is fenyegeti Heinét: állandóan abban a veszedelemben forog, hogy valódi, mély lírai érzése modoros érzélgősségbe csap át. Érti ezt a veszélyt és az ilyen érzélgősségeket többnyire élces, ironikus csattanókban oldja fel. Ámde az érzés ironikus feloldása csak akkor lesz mély és ezért jogosult ironia, ha a költő érzése maga is valódi érzés volt. Egy nem valódi érzelmesség élces feloldása üres élcelődés marad. (Egészen más persze ha Heine a nyárspolgárok eleve hamis szentimentalizmusát gúnyolja ki.) Ennek a hamis érzelmességnek megvan a világnézeti alapja, abban, hogy Heine képtelen teljesen dialektikusan felfogni a társadalmi folyamatot. A társadalmi fejlődés materiális problémáinak megítélésénél többnyire elakadt a mechanikus materializmus álláspontján, s mivel érzi, hogy ily módon a mozgás merev és ki nem elégítő magyarázata keletkezik, s mivel képtelen gondolatilag föltárni a valódi hajtóerőket, szentimentális érzelmi toldalékokkal »egészíti ki« a mechanisztikus magyarázatot. A mechanikus materializmusnak ezt a korlátját Heine maga igen világosan fölismerte: »Az érzelmesség az anyag kétségbeesése, az anyagé, mely nem éri be önmagával és valami jobbra, meghatározhatatlan érzésre vágyik.«

Heinének ezeket a gyengéit azért kell ily élesen kiemelni, mert népszerűsége a silány liberális publicistáknál (akik »a tárcacikk atyjának« nevezték el) és a liberális kispolgároknál ezeken a modorosságokon alapszik. Itt egészen végletesen kifejezésre jut, hogy Heine, nagy népszerűsége ellenére, mennyire elszigetelt helyzetben van: olyan társadalmi rétegben népszerű, amely ellen a legelkeseredettebben küzd és oly módon népszerű, hogy nagy, mély és forradalmi tulajdonságai végleg eltűnnek és csak modora marad hatékony. Az, hogy valamennyi reakciós irodalomtörténész (Pfizertől, a »sváb iskola« teoretikusától, a fasiszta Bartelsig) erről az oldaláról támadta őt és hogy még jelentős kritikusok is (mint például Karl Kraus) áldozatul estek ennek a reakciós előítéletnek, Heine emlékét kevésbé veszélyeztette, mint az, hogy olyan ember-típusnál tudott ily népszerűvé válni, amelyet ő minden tekintetben a legmélyebb és legjogosultabb megvetéssel sujtott.

Heine költészetének alapvonala — távol ettől a modortól — egy népszerű és ugyanakkor mély, a korszak minden fontos kérdését gyökerében megragadó költészet irányában mozog. Heine mint költő is ki akarta fecsegni a hegeli bölcsélet iskolatitkát és ebben az iskolatitokban a lankadatlan és elkeseredett harcot látta a régi társadalom gazdasági-politikai nyomorúsága, a keletkező kapitalizmus gazdasági-politikai förtelmessége ellen, a harcot azért is, hogy a tömegeket forradalmi felkelésre ébressze fel.

*Trommle die Leute aus dem Schlaf,
Trommle Reveille mit Jugendkraft,
Marschiere trommelnd immer voran,
Das ist die ganze Wissenschaft,
Das ist die Hegelsche Philosophie.*

*Álmából verd fel az alvót,
Dobolj a fülébe vidám
Riadót, bátran menetelj,
Ennyi az egész tudomány,
Ennyi a hegeli bölcsélet...*

(Kálnoky László ford.)

Heine költészetének mélysége onnét ered, hogy történetileg helyesen fogta fel a jelen nagy fejlődési tendenciáit, igazságosan értékelte a kapitalizmus győzelmét, annak minden prózaiságával és minden förtelmességével egyetemben, a középkornak és továbbbővülő csökevényeinek hazuggá vált idilli költészete fölött. Ehhez a helyes felfogáshoz fűződik tehát a kapitalizmusnak és kapitalista kultúrának éles kritikája, az a könyörtelen fölismerés, hogy mily pusztító hatással van a kultúrára a kapitalizmus, noha keletkezése és kiszélesedése történelmileg szükségszerű és haladó. Másfelől, ha Heine bírálja a középkort és a középkori csökevényeket, sohasem veti el felületes közönségességgel a középkori talajból sarjadt népies költészetet. A fiatal Marx egyízben a »függőség demokráciájának« nevezte a feudalizmust, Heine pedig, mint láttuk, rendkívül finom érzékkel bírt ahhoz, hogy könyörtelenül támadja a feudalizmus függőségét és ugyanakkor átmentse saját alkotó módszere számára e korszak népies-demokratikus költői hagyományait, mint a költői alakítás eleven tényezőit. Így azután, mint korának többi nagy írói, mentesült attól, hogy akár a kapitalizmus magasztalójává süllyedjen, akár a korlátlan romantikus kritikában, a kapitalizmus előtti állapotok költőiességének korlátozott dicsőítésében rekedjen meg.

Heine tehát kora reális fejlődésének reális dialektikáját akarja költőileg alakítani. És ha tudjuk is, hogy ez a dialektika csupán a Solger-féle tragikus-ironikus dialektika volt, nem pedig Marx teljes és átfogó materialista dialektikája, mégis azt látjuk, hogy Heine olyan éleslátással és ideológiai fölszereltséggel fogja meg a jelen problémáit, mint kortársai közül egyedül Balzac, csak hogy ő, a munkásmozgalommal szemben elfoglalt álláspontjának kérdéses volta ellenére, a proletáriátus forradalmi szerepének megértése dolgában messze túlszárnyalja Balzacot. A 19. század nagy íróinak stilisztikai harca az élet kapitalista prózájának leküzdésére irányul, amely leküzdést állandóan fenyegeti az a veszély, hogy vagy a romantikus szépítgetés, vagy a prózaiság kátyú-

jába kerül. A stilisztikai törekvés sikere mindig attól függ, mennyire képesek az írók az élet tűnőben levő költészetének elemeit világnézetileg helyesen megfogni és ezáltal ezt a költészetet mint helyesen megfogott, tehát *költőileg legitim* alkotórészt összképükbe illeszteni. Az 1848 előtti időszak nagy költőinek, köztük Heinének, a szerencsés történelmi helyzet megadta a lehetőséget, hogy a kapitalizmust mint keletkezési folyamatot, nem pedig mint már létrejött állapotot, a kapitalizmus előtti költészetet mint letűnőt, mint letűnést, nem pedig mint már elpusztultat és végleg letűntet alakítsák. Ilyeténképpen Heine történelmileg legitim kapcsolatot talál a romantikus népköltészet hangulatvarázsában, s noha azt — ugyancsak a történelmi legitimitás jogán — ironikusan föloldja, a föloldás ellenére, e föloldásban és ez által, mint leginkább jogosult költői eszközt használhatja fel azt a bizonyos hangulatvarázst. Heinének ez a különleges lírai sajátossága nem tisztán egyéni sajátosság. Hogy önála líraian, a népdalköltészet ironikus kiaknázásában és ironikus megmentésében nyilvánul, az, mint láttuk, Németország történelmi helyzetéből következik. De az epikus Balzac költészete ugyancsak nagy mértékben a kapitalizmus előtti kor csökevényeinek történelmileg legitim feldolgozásából sarjad, s e csökevények történelmileg szükségszerű pusztulását elégikus bánattal, mégis teljes történelmi igazságossággal alakítja költőileg.

Láttuk, hogy Németországban a romantika a francia forradalom szüleménye volt és középponti problémája a még objektíve forradalmi polgári osztálytáplálta illúziók szükségszerű keletkezésének és szükségszerű pusztulásának dialektikája. Ugyanakkor a líra témakörének középpontjában az ember és természet egységének kérdése jelentkezik és az, hogy az ember ebbe az egységbe a minden ideált kegyetlenül! szétszaggató kapitalizmus elől menekül. A romantikus líra belső dialektikája az a lappangó tudat, hogy az embernek a természettel való egysége csupán szubjektív óhajok és remények bevetítése a természetbe, hogy az ember és a természet e megálmodott egysége valójában a természet kegyetlen közönye az emberi vágyódás iránt. E kegyetlen közöny hangsúlya megint a kapitalista törvények embertelenségének valamilyen tudattalan, ugyancsak romantikus bevetítése a természetbe. A gonosz diadala, Heine *Romanzero*-lírájának alapmotívuma nem más, mint ennek a fejlődésnek végletesen pesszimista betetőzése. Ennek csirái nemcsak a fiatal Heinénél, hanem az egész romantikus lírában megvannak. A proletár tudat számára a természeti törvényeknek az emberi tudattól való objektív függetlenségéből talán hiányzik egy ilyen »kegyetlen közöny« hangsúlya, minthogy a proletár tudat számára a társadalmi-történelmi valóságot nem takarja áthatolhatatlan homály. Itt még mint probléma sem merül fel ilyen romantikus beleérzés, ily szentimentális egygyéválás a természettel. Az ilyen egység után való vágy, valamint az a tudat, hogy ez a vágy szükségképpen megvalósíthatatlan, mindkettő csakis a felnövekvő kapitalizmus talajából sarjad. Mennél erősebben fejlődik a kapitalista társadalom, annál üresebbé és hazugabbá válik ez a vágy.

Heine viszonya a romantikus lírához tehát páratlanul szerencsés átmenet a költészetre nézve. Teljes világossággal és kérlelhetetlenséggel rombolhatja szét ezeket az illúziókat mint illúziókat, és ugyanakkor ezt a vágyat költői legitimitással aknázhathatja ki mint költészetet. *Vallomásaiban* elmondja egy igen érdekes beszélgetését Hegellel: »...ábrándozva beszéltem a csillagokról és a boldog lelkek lakóhelyének neveztem őket. A mester azonban maga elé dörögött: „A csillagok, hm! hm! a csillagok csak fénylő kiütések az égbolton.” — Az isten szerelmére! kiáltottam, hát nincs ott fönn olyan boldog hely, ahol az erényt halál után megjutalmazzák? Ő azonban, miután halványan fénylő szemét reám meresztette, metsző hangon így szólt: „Ön tehát még borraivalót kíván azért, hogy ápolta beteg édesanyját és nem mérgezte meg tisztelt fivére urát?”» Heine fejlődése egyre jobban közeledett ehhez a kettősséghez: a romantikus hangulatok, a történelmileg szükségszerű illúziók költői alakításához és azok irónikus szétrombolásához. Egyre újabb és egyre nagyszerűbb elemeit fedezi föl a természet hangulatvarázsának — például ő volt Németországban a tenger monumentális költészetének fölfedezője —, de egyúttal egyre súlyosabb csapásokkal zúzza szét a koholt romantikus harmóniát, az ember és a természet közötti egység illúzióját.

*Es murmeln die Wogen ihr ew'ges Gemurmeln,
Es wehet der Wind, es fliehen die Wolken,
Es blinken die Sterne gleichgültig und kalt,
Und ein Narr wartet auf Antwort.*

*Mormolnak a hullámok, nemszünve zúgnak,
És lebben a szél, röppennek a felhők,
Hidegen és közönnyel pillog a csillag —
És egy bolond várja a választ.*

(Fodor József ford.)

Magától értetődik, Heine írt sok olyan verset, amelyekben egyszerűen kigúnyolja a nyárspolgár laposan érzelgős, nevetséges illúzióit. Legmélyebb költeményei azonban az illúziók történelmileg szükségszerű keletkezésének és történelmileg szükségszerű pusztulásának dialektikájából keletkeztek. A lírai legitimitást, az utánozhatatlan varázst Heine versei épp ebből a forrásból nyerik, épp abból, hogy Heine maga is megszállottja az illúzióknak, amelyeket kegyetlenül szétrombol. Fejlődésével párhuzamosan, ahogy egyre jobban és mélyebben belelát a társadalmi összefüggésekbe, mindinkább halványodnak ezek az illúziók, egyre kevésbé hisz bennük maga a költő — de végleg kiirtani a szívéből nem tudja őket. Sőt, Heine utolsó korszakának sajátos jellege épp abban áll, hogy politikai és világnézeti kétségbeesése erősíti benne a két ellentmondó tendenciát. Az illúziók még inkább halványulnak, a költő még inkább eleve csak pusztá illúziókat érez bennük, mégis kétségbeesetten kapaszkodik ezekben az illúziókba, melyekben már maga sem hisz, melyek tudatos költői szétrombolásuk előtt már belsőleg szétrombolódtak. Ezáltal az illúziók irónikus feloldása különös bensőséget kap. Nem szükséges, hogy a föloldás csattanószerűen történjék, mint főként a fiatal Heinénél látjuk, benne rejlik az már az illúzió alakításának fájdalmas hitetlenséget éreztető hanglejtésében. Ez adja meg Heine verseinek egészen különleges, utánozhatatlan tónusát, mely a *Bimini* című költeményben szólal meg a legpregnansabb kifejezéssel:

*Bimini! Bei deines Namens
Holdem Klang, in meiner Brust
Bebt das Herz, und die verstorbenen
Jugendträume, sie erwachen.*

*Auf den Häuptern welke Kränze,
Schauen sie mich an wehmütig,
Tote Nachtigallen flöten,
Schluchzen zärtlich, wie verblutend.*

*Und ich fahre auf, erschrocken,
Meine kranken Glieder schüttelnd
Also heftig, dass die Nähte
Meiner Narrenjacke platzen.*

*Bimini! a te neved
Szelíd csendülések
A szív reszket s felélednek
Porukból az ifjú álmok.*

*Fejükön hervadt füzerek,
Búval telten reám néznek,
Holt madárcák juvoláznak
S elvérzetten felzokognak.*

*Megrettenve riadok fel,
Beteg tagjaimat rázva,
Heveskedve, hogy felpattan
Bohóc-zubbonyom varrása.*

(Lányi Viktor ford.)

Itt egész világosan jelenik meg Heine költői jelleme mint *határjelenség* a burzsoázia ideológiai fölemelkedése és ideológiai hanyatlása közt. Mert amikor költőileg megformál olyan illúziókat, melyekben nem hisz, vagy csak félig hisz, ezzel kihat a késő-polgári korszak tudatosan antiromantikus, de voltaképpen le nem küzdött romantikával mélységesen telített költészetére. Itt válik érthetővé, miért hatott Heine oly erősen és tartósan a francia lírára, miért vehette Wagner Heinétől a *Bolygó hollandi* és a *Tannhäuser* tematikáját és felfogását stb. Heinének ez a földalatti és indirekt utóhatása érvényesül egészen a 19. század végéig — kivéve a francia lírát. Még Ibsen *Hedda Galber*-jében is érezni a késői Heine nem hitt, keletkezésük közben elvetélt illúzióinak utóhatását. Ő e tekintetben csakugyan az első modern költő — vagy legalább az első egyike —, de ez a fejlődés nem abban az irányban halad, ahol Heine magát egy új kor előfutárának tarotta.

A romantikus hangulat örökség költői kiaknázása azonban Heinénél nem csupán ezen a vonalon megy végbe. Amikor Heine a »függőség demokráciájában« újjáéleszti a demokratikus-plebejus elemet, benső lehetőségéhez jut, hogy ennek a költészetnek költői hangulattartalmát, habár ugyancsak a magateremtette hangulatok kontrasztszerű feloldása útján, a népies forradalmi költészet szolgálatába állítsa. Különösen forradalmi föllendülésének időszakában sikerült Heinének — a páratlan *Takácsdal*-ban, a *Téli mese* számos részletében — forradalmi vádba vagy győzelmi énekbe közvetlenül átvinni a romantikus népi költészet hangját. Késői költeményeiben is egész sereg példát találunk arra, hogyan használja ki ezt a költészetet közvetlenül, vagy legtöbbnyire ironikusan föloldott alakban, kiáltó vádra a szociális valóság poézisba burkolt hitványsága ellen.

*Gemütlich ruhen Wald und Fluss,
Von sanftem Mondlicht übergossen;
Nur manchmal knallt's. Ist das ein Schuss? —
Es ist vielleicht ein Freund, den man
erschossen.*

*Szelíden nyugszik erdő és folyó,
A hold mindent ezüstsugárral átfon.
Néha egy csattanás. Fegyvergolyó?
Tán most lőtték agyon egy jóbarátom.*

(Lányi Viktor ford.)

Még valami sikerül Heinének: a költészetnek ezt a népies demokratikus elemét, a hanyatló, a polgári fejlődéstől elpusztított középkor költészetét temati-

kailag úgy fordítani, hogy az elmúlás mélabúja közvetlenül ironikusan a népi forradalom diadalába csap át, hogy az elmúló középkor fölött nem a kapitalizmus prózája, hanem a forradalom költészete győzedelmeskedik. A legszebben talán *I. Károly* című késői versében:

*Im Wald in der Köhlerhütte sitzt
Trübsinnig allein der König;
Er sitzt an der Wiege des Köhlerkinds
Und wiegt und singt eintönig:*

*Eiapopeia, was raschelt im Stroh?
Es blöken im Stalle die Schafe.
Du trägst das Zeichen an der Stirn
Und lächelst so furchtbar im Schlafe.*

*Eiapopeia, das Kätzchen ist tot —
Du trägst auf der Stirne das Zeichen —
Du wirst ein Mann und schwingst das Beil,
Schon zittern im Walde die Eichen.*

*Der alte Köhlerglaube verschwand,
Es glauben die Köhlerkinder —
Eiapopeia — nicht mehr an Gott
Und an dem König noch minder.*

*Das Kätzchen ist tot, die Mäuschen sind froh
— Wir müssen zuschanden werden —
Eiapopeia — im Himmel der Gott
Und ich, der König auf Erden.*

*Mein Mut erlischt, mein Herz ist krank,
Und täglich wird es kränker —
Eiapopeia — du Köhlerkind,
Ich weiss es, du bist mein Henker.*

*Mein Todesgesang ist dein Wiegenlied —
Eiapopeia — die greisen
Haarlocken schneidest du ab zuvor —
Im Nacken klirrt mir das Eisen.*

*Eiapopeia, — was raschelt im Stroh —
Du hast das Reich erworben,
Und schlägst mir das Haupt vom Rumpf herab
— Das Kätzchen ist gestorben.*

*Eiapopeia, was raschelt im Stroh?
Es blöken im Stalle die Schafe.
Das Kätzchen ist tot, die Mäuschen sind froh
— Schlafe, mein Henkerchen, schlafe!*

*A kis erdei lakban egymaga ül
A király, az arca mogorva;
Ringatja a szénégető gyerekeit,
Egyhangú dalt dúdolva:*

*Tente babája, a szalma zizeg
És béget a nyáj az akolban.
Homlokodon jegy s arcodon
Álmodban furcsa mosoly van.*

*Tente babája, kimúlt a cicus.
Meglengeted egykor a ballát
— A homlokodon ott a jegy —
Előre remegnek a tölgyfák.*

*A régi vakhitnek nyoma sincs,
Fütyül már — tente babája —
Istenre a szénégető,
Fütyül ő már a királyra.*

*Kimúlt a cicus, vidám az egér.
Bete kell, hogy ebbe törődjön
— Tente babája — a mennynek ura
S éppúgy a király is a földön.*

*Kedvem kihűnyt, szívem beteg
S már napról-napra rosszabb;
Tente babája, te kis gyermek,
Tudom, hogy a hóhérom vagy.*

*Bölcsődalom a halottsiratóm,
— Tente babája — leomló
Ősz fűtjeimet vágod le előbb,
Tarkómon csattog az olló.*

*— Tente babája — a szalma zizeg.
Majd, hatalomra jutva,
Törzsemről a fejemet leütöd.
Ez vár szegény cicusra.*

*Tente babája, a szalma zizeg,
Aklában a birka béget.
Kimúlt a cicus, vidám az egér.
Kis hóhér, álmodj csodaszépet.*

(Kálnoky László ford.)

Ebben a forradalmi költészetben Heine, mint ő maga mondja, valóban az utolsó romantikus költő és egyúttal az első modern poéta. De épp ebben nem voltak utódai, a németországi forradalmi mozgalom fejlődése folytán közvetlen utódai nem is lehettek. Egyedül Georg Weerth, akit kevésbé nyomasztott a polgári romantikus mult, folytatta egészségesebb, problémátlanul érzékibb, plebejusabb módon Heine demokratikus-plebejus vonalát. A proletár költészet,

másutt is, nemcsak Németországban, rendkívül nagy és termékeny, persze kritikai feldolgozásra váró örökséget bír Heinében, ezt csak most kezdik fölfedezni és napfényre hozni, miután a proletár osztályharc az irodalom terén is megkezdte fölszámolni a kezdeti időszak absztrakt-formalista előítéleteit, megfeneklését a késő-polgári imperialista költészetben.

A német reakció mindig helyes ösztönrel érezte Heine forradalmi nagyságát és termékenyítő hatását és mindig a legnagyobb erőfeszítéssel igyekezett kitörölni Heine nevét a német irodalomból. Nem véletlen, hogy Heine a szobormániás Németországban — népszerűsége ellenére — sohasem kapott hivatalos emlékszobrot. És a reakciós irodalomtörténet mindig azon volt, hogy a Goethe óta legnagyobb német költőnek epizód szerepet juttasson és olyanokat állítson helyére — például Mörikét — akik hozzá képest csak kecses törpék. A fasizmus, helyesen érezve, hogy Heinének a középkor paródiája ellen kihegyezett gyilkos iróniája a »harmadik birodalomra« még gyilkosabban találó, mint a negyvennyolcas forradalom előtti Poroszországra, Marx-szal és Engels-szel, Leninnel és Sztálinnal együtt ki akarja irtani Heinét a nép tudatából. Ezeknek az ellenségeknek a gyűlölsége — ők képviselik legszörnyűbb, leggyalázatosabb fejlődési formáját azoknak a hatalmaknak, melyek ellen Heine mindig hadakozott — jogosult. Azzal, hogy ellene megsemmisítő harcot viseltek, a legméltóbb emlékművet állították neki addig is, míg a német forradalom majd megfelelő módon nyilváníthatja iránta háláját.

HOZZÁSZÓLÁSOK

GÁSPÁR ENDRE:

Nagy szerénytelenségnek érezném, ha Lukács professzor előadásához hozzászólva, akár általa elmondottakat ismételnék meg, akár az ő előadásában nem érintett, tehát feltehetően másodlagos fontosságú kérdésekről fűzném hozzá megjegyzéseimet. Valamennyire mégis kénytelen vagyok vállalni az utóbb említett kockázatot, mikor a teljességre való törekvés pretenziója nélkül megkísérlem a választ arra a szinte szakmai értelemben leszűkített kérdésre, *mit lehet és kell megtanulni a ma tollforgatójának attól a Heinétől*, akinek politikai és költői arca Lukács professzor előadásából oly éles vonásokkal bontakozott ki előttünk.

Induljunk ki talán abból az irodalomtörténetileg igazolható tényből, amely Heine jelentőségének is fokmérője, hogy fellépése — mint rajta kívül csak még néhány legnagyobb — fordulópont az irodalom fejlődésében; hogy Heine után többé senki, de elsősorban német író és még inkább német lírikus nem írhatott többé úgy, mintha Heine nem élt volna a világon. »Heine und kein Ende« — milyen unos-untig variált siráma volt ez minden német kritikusnak Menzeltől Karl Krausig! A panasz jogosult, mert nem volt a német irodalomnak és természetesen elsősorban a német lírának egyetlen korszaka sem, amelyben Heine ne hatott volna eleven erőként. Ennek a hatásnak elemzése eltérítene mondanivalómtól, ezt a munkát sokan el is végezték már — de ha munkájuk

eredményét röviden összegezni akarjuk, két tényt mindenesetre megállapíthatunk. Az egyik ez: olyan széles és mindenoldalú ez a hatás, hogy a múlt század második felének nincs német költője, akinek költészetéből hiányoznának a heinei színek és hangok — se az alól a szabály alól nem kivételek Heine még olyan eltökélt antagonistái sem, mint pl. Geibel, Scheffel vagy Baumbach. A második pedig ez: Heine hatása ebben az egész epigon korszakban *formalisztikus* volt. Mindenki utánozta, sokan öntudatlanul, még többen görcsös ellenszegüléssel, de a lényegét, a kor égető problémáinak középpontba állítását szinte senki sem tanulta el tőle. Nyilván ez az oka annak is, hogy még az irodalomtörténetírás is, amely Heine népszerűségével számot vetve, kénytelen volt elismerni költészetének jelentőségét, vicsorgó értetlenséggel és gyűlölettel vetette magát Heinére, a prózaíróra. A heinei költői forma letörölhetetlen hatása és a költő hangos megtagadása: ez az az évszázados német Heine-ambivalencia, amely igazában csak a közelmúltban ért véget, mikor a győztes szovjet fegyverek a német népnek is elhozták a felszabadulást. Nemrégiben lapoztam végig egy könyvjegyzéket; az derült ki belőle, hogy a második világháború utáni első két évben, még mielőtt az imperialista háborús úszítók kettészakították volna Németországot, egyetlen halott vagy élő német író sem jelent meg több kiadásban Heinénél. Ez is népszavazás volt, beszédes tanúságtétel arról, hogy a németiség említett Heine-ambivalenciája a »német mizéria« sok más megnyilvánulásával együtt immár a múlté. Heine hat és hatni fog még soká, hatni fog minden bizomnyal elsősorban a német irodalomra is, de másképpen, mint eddig. Akik ezentúl tanulni fognak tőle, nem fogják beérni azzal, hogy utánózni próbálják a heinei formát.

Nem! Mindenekelőtt azt fogják megtanulni tőle, amit valamennyiünknek elsőnek lehet és kell megtanulni Heinétől: hogy észrevegyük és meglássuk a jövőt a jelenben, a holnapot a mában, azt, ami a fejlődés adott szakaszában a halódó régi mellett ígéretesen új. Nem mindenkinek adatott meg, hogy a maga helyén és korában alkalmazni tudja a társadalom fejlődésének ezt a Sztálin zseniálisan egyszerű megfogalmazásában szinte kézzelfoghatóvá vált mozgástörvényét. Lukács professzor előadásából világos lett előttünk, milyen példászerűen látta Heine kora leghaladóbb tendenciáit, hogyan jutott el a szocializmus jelentőségének és biztos eljövételének belátásáig a társadalmi és személyes helyzetéből adódó minden korlát ellenére, amely az engedmények sorozatára szorította. Aki a negyvenes években olyanokat tudott írni a kommunizmusról, hogy »az igazi komoly hős, akire szerep vár a modern tragédiában és aki csak a végszót lesi, hogy a színpadra lépjen«, az másfél évtizeddel később teljes joggal hivatkozhatott arra, hogy »a kevesekhez tartozott, akik leghelyesebben ítélték meg a jövőt«. Ezt a lángeszű éleslátást nem kisebb ember dicsérte meg, mint Engels abban a híres mondatában, amely hódolattal adózik Heinének, hogy szinte egyetlenül vette észre a német filozófiának — tudvalevőleg a tudományos szocializmus egyik komponensének — forradalmi lényegét. Nagyon jól jelölte meg Lukács professzor Heine helyét a polgári ideológiai fejlődés határán. Heine valóban ott állt és ezen a határon nem tudott átlépni. De ne felejtsük el, hogy ezért maga a különben igazán nem toleráns vagy engedményekre hajlandó Marx adott neki abszolúciót és hogy Heine forradalmiságának minden emlékműnél maradandóbb elismerése volt az Októberi Forradalom másnapján a Népbiztosok Tanácsának az a Lenintől aláírt határozata, hogy állítsanak szobrot a szocializmus nagy elődeinek és harcosainak, megjegyezvén, hogy »a jegyzékbe fel kell venni a legnagyobb külföldieket, pl. Heinét«. A határozatban más külföldi neve nem is fordult elő a Heinén kívül.

A második, amit Heinétől meg kell tanulnunk, a korszerűség. Az a követelmény, amelyet ő maga fogalmazott meg a legpontosabban ugyanott, ahol a »művészeti korszak« Goethe halálával következett lezárulásáról ír. »A mostani művészetnek – mondja – el kell tűnnie, mert elvi gyökerei a múltba nyulnak vissza«. Ezzel szemben »a görög és a firenzei művészek nem éltek önzően elszigetelt művészi életet, a henyén költő lélek nem volt légmentesen elzárva a kor nagy fájdalmaitól és örömeitől, művei csak a kor tükörképei voltak« – és így tovább. Az idézetek tetszés szerint szaporíthatók lennének, de fölösleges. Heine műveinek nagy része kommentár nélkül is bizonyítja, hogy ez a költő valóban bent állott korában, osztozott fájdalmaiban és örömeiben és minden művészi tökélyre törekvése ellenére semmi sem volt kevésbé, mint az öncélú művészet szószólója, elefántcsonttoronyok lakója.

A harmadik, amit Heinétől meg kell tanulnunk, az őszinteség. Irodalomtörténeti közhely, hogy Heine az igazán nagy költőkre, így a mi kongeniális Petőfinkre és a spanyol Becquerre elsősorban ezzel az őszinteségével hatott felszabadítóan. Ez az őnmaga és kora iránti határtalan őszinteség egyértelmű a szellem emberének bátorságával. Ugyanazzal a bátorsággal a valóságának feltárásában, amelyre azóta Sztálin, Gorkij és Zsdanov biztatták a lélek mérnökeket. Az irodalomtörténet ismerői tudják, mekkora értetlenséggel reagált kora és utókora is Heinének erre az őszinteségére, melyet ő maga egyszer szerényen »önittasult alanyiságnak« nevezett. Schopenhauer, ez a nagy elme, aki félelmetes biztonsággal találja meg minden kérdés legreakciósabb megfogalmazását, Heinétől nem vitatja el a nagy költő rangját, továbbmenően azt is elismeri, hogy ezt a rangot elsősorban őszinteségével érdemli ki, de — teszi hozzá egy hátrahagyott művében — Heine őszintesége közelebbről nézve nem egyéb fajilag meghatározott szemérmatlenségnél. Ez alapjában ugyanaz a ráförmedés, amellyel Platen, a kor hideg formatökélybe menekült nagy citoyen-költője a leggyilkosabb pamflet visszavágását zúdította magára Heine részéről, aki Platen szerint »der Erdensöhne Unverschämtester«. A lírizmus e gátlásnélküliségének vádját azonban még olyanok is hangoztatták Heine ellen, akik egyébként tisztelettel néztek fel rá. Persze itt megint a német Heine-ambivalencia egy válfajáról van elsősorban szó. Kérem, engedjék meg a műfordítóknak, hogy jellemző példaként idézzem néhány töredéket Richard Dehmel egy valaha híres hosszabb verséből. Címe: *Heine emlékműve – egy álmodozó uralkodó monológja*:

*Hálám fogadd, hogy fejedelmedért
Dolgozni kész vagy még; foglald helyet,
Szobrász. Tudod, meguntam koronámat,
Újvén ismét népemre ruházom,
Próbáljon uralkodni ő magán,
Nekem tulontúl érett, terhes is már.
De távozásom fűzze össze népem
Velem még egyszer boldog tiszteletben,
Utódaink is tiszteleltre készvén
Egy fejedelmi, nyájas adománnyal;
Ezért hívatlaltak.*

*Tudom, nagy életművet tervezel:
»A német Michel, álmából ocsúdva«.
Kedves, hogy többretartod óhajom.
Halld hát, amit kigondoltam magamban,
Nem tudja senki létrehozni, csak te:
Egy emlékművet Heine Henrik úrnak.*

Hagyd, hogy kinyissam ránk az ablakot :
 Ődít ez a nagyvárosi tavasz.
 A téren ott, a szentegyház előtt
 Álljon az emlékmű, ez volna vágyam,
 Zöld hársak koszorújától övezve.

Hadd üljön ott úgy, ahogy legbelül volt :
 Beteg zsidó s művész a legjavából,
 Ki több erővel bírta anyanyelvünk,
 Mint valamennyi német Schulze s Müller.

De ne emeld fel őt nagyon magasra . . .
 A föld fölé, hogy a nép és a föld
 Közel legyen, mint nagy művészhez illő .
 Lába elé tégy — vagy nem, jobb lesz így :
 Adj balkezébe egy botot meg egy
 Égszínkék csörgősipkát, erre kérlek.
 S lábánál a megkeresztelt zsidónak,
 Botját szaglászva, hunyorgón heverjen
 — Én azt ajánlom, rajnai vasércből —
 Egy dísznő, egy jó német házi hízó.
 De szép legyen és igazi a dísznő,
 Mint nagy művészhez passzol — és vigyázz,
 Nehogy a sörtés bőrről megfélelkezz !

A szék mögött pedig balról, kinyúlva
 Az előtérbe tett dísznő fölé,
 Szűz üljön a talapzat lépcsőjén
 Mirtuszfüzérrel, fátylas araként,
 Minőt csak német álmodhat magának.
 A szűz egy majmot hessegesse el,
 Mely fajtalan gesztussal, vigyorogva
 Az isteni költő hátába bámul.

Ezzel az utalással Heine még tisztelőitől is ilyen alapvetően félreértett őszinteségére nagyjából el is mondtam, mi az a három legfőbb tanulság, amellyel Heine e történelmi forduló tollforgatóinak szolgál. De még három inkább mester-ségbeli tanulságot kaphatunk ettől a nagy költőtől.

Példát találhatunk nála a szellem emberének arra a kötelességére, hogy dolgozzon a tőle telhető maximális műgonddal. Heine életrajzában se szeri se száma a bizonyítékoknak arra, hogy műveit, így látszólag rögtönzésszerűen egyszerű dalait milyen fáradhatatlan odaadással csiszolta. Csak a leghíresebb ilyen bizonyítékot idézem. Marx Eleanor nevű leányának visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a negyvenes évek elején Heine naponként ellátogatott Párizsban Marxékhoz. »Verseit olvasta fel nekik és kikérte a fiatal házaspár véleményét — írja Eleanor Marx-Aveling —. Heine és Marx néha még egy nyolcsoros versikét is számtalanszor elővett; hol az egyik, hol a másik szót vitatták meg és addig csiszolgatták, addig dolgoztak rajta, míg csak teljesen sima nem lett a költemény és eltűnt belőle a munkának és a csiszolásnak még a nyoma is.« Ez az egyszerűség egyúttal természetesen közérthetőséget jelent. Közhelyet ismételünk, mikor ebben az összefüggésben rámutatunk, milyen nagy mértékben eleget tett Heine költészete annak a követelésnek, melyet ma úgy fejezünk ki, hogy a költő beszéljen a nép számára érthető nyelven a néphez. Heine költészetéről igazán elmondhatjuk, hogy népszerűvé lett, de azért lett azzá, mert olyan mértékben használt fel népi elemeket, mint előtte egy német költő sem,

Goethét és néhány itt inkább csak alkalmoszerűen kísérletező romantikust, pl. Brentanót kivéve. Végül pedig még egyet tanulhat meg Heinétől mindenki, aki ma ír: valamit, amit persze szinte lehetetlen megtanulni, valamit, ami Heinénél jobban senkinél sem található meg — hogy írjon *érdekesen*. Mert valóban elmondható: Heine minden sora érdekes, nálánál jobban senki sem vonta le a gyakorlati következtetést abból az aforizmából, hogy csak egy rossz műfaj van, az unalmas. Annyi bizonyos, és ezt az egyet még ellenségei sem vitatták soha, hogy Heine egyetlen oldallal sem gyarapította a rossz műfaj termékeinek irdatlan vadozatát.

Ezekben próbáltam inkább csak utalásszerű rövidséggel felelni arra a magam felvetette kérdésre, hogy mit tanulhatunk és mit kell megtanulnunk Heinétől. Szó sem lehet róla, hogy ezt a hatalmas tárgyat hozzávetőleg is kimerítettem volna. Egyet azonban talán mégis sikerült igazolnom. Az a költő, akitől idestova száz év elmúltával még mindig megtanulhatjuk, hogyan kell jövőbe-mutatónak a manák a máról írni, hogyan legyen a toll embere elsősorban maga iránt őszinte, hogyan dolgozzon odaadó gonddal, hogyan bocsássa gyökereit a népiség talajába, legyen egyszerű, mindenki számára érthető és érdekes — at a költő él és még soká élni fog. Addig, amíg lesz ember, aki ezeket a tanulságokat átveszi és elfogadja tőle.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF:

Lukács elvtárs előadásában fölvetett és megvilágított úgyszólván minden kérdést, amelyeket ma Heine igazi értékelése és értelmezése szempontjából időszerűeknek és lényegeseknek tartunk. Sőt azt kell mondanunk, hogy előadása Heine első igazi marxista értelmezése és értékelése, amelyet ismerünk, éppen ezért a Heine-problematikán túlmenő, példát mutató jelentősége van. Ez a jelentősége akkor mutatkozik meg igazán, ha a polgári irodalomtörténet-szek, pl. H. Bieber vagy Fritz Strich legújabb Heine-képére gondolunk vagy ha azt látjuk, hogy a különben értelmes Ferdinand Lion még 1949-ben is a következő varázsszerű formulával oldja meg az egész Heine-kérdést: Heine kettős természete amolyan „Westöstlicher Divan“, amelyben a nagy Kelet érintkezik a nagy Nyugattal.

Az a meggyőződésem, hogy ezután minden Heine-kutatásnak azon az úton kell tovább haladnia, amelyet Lukács elvtárs előadása jelölt ki a számunkra. Éppen ezért az előadásához kapcsolódva hadd vessek fel néhány olyan részletkérdést, amelyek a maguk helyén, Heine életének, Heine életművének összefüggésében még mindig tisztázásra várnak.

Lukács elvtárs külön nyomatékkal emeli ki azt a történeti jelentőségű szerepet, amelyet a júliusi forradalom játszik Heine emberi és művészi fejlődésében. Teljesen irreális volna, ha most úgy vetnők fel, úgy fogalmaznók meg a kérdést, mi lett volna Heinéből, hová fejlődött volna, ha Németországban marad. Elegendő arra gondolni, hogyan fertőzi meg, hogyan torzítja el, hogyan bírja megalkuvásra, árulásra a német nyomorúság és kicsinyesség nemcsak az Ifjú Németország néven ismert mozgalom ideológusait és íróit, a Gutzkowokat, Laubékat, Kühnéket, a Dingelstedt-, R. Prutz-, Hoffmann von Fallersleben-típusú politikai költőket, hogyan akadályozza meg Hegel baloldali ellenzékét abban, hogy levonja álláspontjának végső következtetését, — elég, ha erre gondolunk, hogy lássuk, mitől szabadult meg Heine, milyen új lehetőségek nyílnak meg előtte azzal, hogy Párizsba költözött. Még akkor is, ha tudjuk, hogy ez a német nyomorúság még Párizsba is követni próbálja. Hiszen itt van a cenzúra,

itt vannak a reakció tilalmai, amelyek megcsonkítják műveinek szövegét vagy néha egészen szűk területre korlátozzák a hatásukat, a nacionalista, klerikális, antiszemita támadások, amelyek odahaza meghamisítják, eltorzítják, a gyűlölet és a félreértések atmoszférájával veszik körül az alakját. Csak Párizsban, csak itt és most, amikor publicisztikai tevékenysége arra kényszeríti, hogy foglal-kozzék a mindennapi politikával, amikor elsőízben kap szemléltető oktatást abból, hogyan csinálják a világpolitikát és világtörténelmet, amikor elsőízben alkothat magának igazi fogalmat az osztálytársadalom szerkezetéről, osztály-harcról, demokráciáról, a proletariátus erejéről, de egyúttal a burzsoázia profit-éhségéről és korrupt erkölcséről is, ismerheti fel elsőízben a német nép igazi szükségleteit és problémáit. Aztán : az a hiányos, jórészt elvont kép, amely gyermekkori benyomásai, könyvek és más közvetett források alapján alakult ki Heinében a francia népről, a francia kultúráról, költészetről, művészetről, történelemről, teljesebb, konkrétabb tartalmat kap, amikor végre abba a hely-zetbe kerül, hogy ezt a képet a francia néppel magával, a könyveket szerzőik-vel, pl. Balzac-kal, Victor Hugóval, George Sand-nal, Théophile Gautier-vel, Béranger-vel, Mignet-vel, Musset-vel s másokkal szembesítheti, akikkel — s köz-tük éppen a legnagyobbakkal — csakhamar közelebbi, emberileg meghitt viszonyba kerül.

De ez még nem minden. Gondoljunk csak arra, micsoda felszabadító hatással van Heinéra, milyen mértékben tágitja látókörét, mélyíti izlését Párizs színházi kultúrája, zenei, művészi élete, Berlioz, Chopin és az akkor még radikális Richard Wagner barátsága. Másfelől azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az új benyomások, az új tapasztalatok, szenzációk sokasága és sokféle-sége, föl szabadulásának féktelen érzése azzal a veszedelemmel jár, hogy Heine nem ér rá most mindjárt megemésztetni őket, kellően mérlegelni az események súlyát, s hogy csak nagysokára találja meg új tájékozódásának szilárd pontjait. Innen gyakori távlattevédesei, következetlenségei és ellentmondásai, pl. a polgár-királyság vagy akár a proletariátus megítélésében. De csakhamar megindul az ideológiai tisztulásnak az a folyamata, amely Heinének meg Marxnak, a kor legnagyobb, legeredetibb lírikusának s legeredetibb s legforradalmibb gondolko-dójának találkozásában, baráti viszonyában kulminál. Ez talán a legjelentősebb fordulat az átfogóbb párizsi fordulaton belül. A filológiai is rögzíthető nyomo-kon kívül az a legfontosabb eredménye, hogy Heine e barátság révén, a párizsi *Vorwärts* légkörében eljut a politikai és ideológiai tisztaságnak olyan fokára, a forradalom szükségszerűségének felismerésében egy olyan határig, amely az ő számára, aki sohasem vett részt a cselekvő politikai életben s irtózik minden tömegmozgalomtól, egyáltalán elérhető volt. Mindenesetre Marx az első nagy emberi jelenség, akivel megismerkedhetett, de ugyanakkor állapítsuk meg azt is, hogy Heine viszont a kor legnagyobb lírai tehetsége, aki mint művész, mint költő, megfelelt azoknak a magas igényeknek, amelyeket Marx s vele együtt Engels támasztott az igazi költészettel szemben.

Goethe szerint annak, hogy az ember korszakot alkothasson, egyik fontos feltétele a megfelelő örökség. Heine örökségének magvát a felvilágosodás, a francia forradalom, a rajnavidéki német polgárság haladó hagyományai alkotják. Ez az örökség segít kialakítani tudatát, izlését, ideológiai biztonságér-zét s határozza meg viszonyát ifjúkora uralkodó ideológiájához, a romantikához. A romantika hívja fel figyelmét a népre s minden költészet kiapadhatatlan forrá-sára, a népköltészetre, néphagyományra, me:ére, mítoszra. Heine elfogadja a romantika törekvései közül mindazt, ami haladó irányban hat benne, új

lírai terminológiáját, dallamkincsét, filisztergyűlöletét. De amikor 1820-ban emberi és költői kibontakozása első szakaszában hitvallást tesz az igazi haladó romantika mellett, amikor ezt a romantikát közös nevezőre hozza Goethe »plasztikus« művészetével, már felismeri a romantikus mozgalom belső ellentmondásait, kétlakiságát is, elszigeteli magát nacionalizmusától, klerikális-feudális törekvéseitől, középkorkultuszától, franciagyűlöletétől s megkezdje ellen a harcot, amely élete programjának legfontosabb része s amelynek úgyszólván kezdettől fogva politikai szabadságharc-jellege van. S ha a mozgalom ideológusai arccal a múlt felé, a német nép, a német szellem és költészet történetével próbálják igazolni reakciós politikájukat, Heine éppen megfordítva, a német nép haladó hagyományainak (parasztháború!) nevében harcol a politika ellen.

Már Párizs előtt felismeri pl. a klasszikus német filozófia forradalmi funkcióját (*Einleitung zu »Kahldorf über den Adel«*), a huszas évek óta pedig állandóan átlépi, túlhaladja a romantika határait. Az ideológiai, nyelvi-formai határátlépés legművészebb emléke a *Nordsee*-ciklus, amelynek »szabad« versei ott folytatják a német költők szabadságharcát a német, az egyetemes nyomorúság ellen, ahol Goethe *Prometheus*-t abbahagyta. Szaz »Útirajzok« történeti jelentőségét is csak akkor értjük meg igazán, ha látjuk, hogy leplezett vagy leplezetlen céljuk egyfelől a német feudalizmus, a romantikus reakció ideológiájának szétrombolása, másfelől a humanizmus, a szabadság új ideológiájának fölépítése, ha úgy fogjuk fel őket, mint a Párizsba vezető út határköveit. De — s itt mutatkozik meg az első ellentmondás — Heine Párizs-előtti művei még jórészt romantikus légkörben fogantak. Még jósokáig a romantika nyelvi eszközeivel harcol bennük a romantika ellen. A romantika illuzionizmusa annyira befészkelte magát tudatába, hogy már csak emiatt sem állhat helyre léte és tudata között a zavar-talan viszony, hogy lírája nem tükrözheti a valósághoz híven helyzetét, hogy prózájának még jósokáig van egy romantikus mellézköngéje, amely sokszor hitelességének rovására megy. Egy másik következménye ennek a félszeg helyzetnek, hogy az anyagi javakat termelő népet, a tömeget még akkor sem tudja alulról, a nép, a tömeg szemszögéből látni, amikor már jóval közelebb kerül hozzá. A hamis illuzionizmus és a valóság szembesítésében, a valóság elsődleges, az illuzionizmus másodlagos jellegének felismerésében gyökerezik Heine iróniája szemben a romantikus iróniával, amelynek gyökere az a fölismerés, hogy az illúzió az elsődleges, a valóság a másodlagos, tehát lényegében összemérhetetlenek. S ha a romantikus irónia látszólag az alkotás fölé emelkedő művész fölényének, szabadmozgásának, de valójában belső meghasonlásának, tehetetlenségének a jele, a Heine iróniája viszont a valóság deromantizálásának, az illúzió leleplezésének fölényes eszköze, eszköz arra, hogy végre talpraállítsa ezt az egész fenekestől felfordított világot, amelynek romantika a neve. Heine új tapasztalataival és benyomásaival szemben végre teljes hitelét, létjogosultságát veszti minden hamis illuzionizmus.

Csak most, hogy a forradalmak és a világ fővárosában nem korlátozza látókörét a német nyomorúság és kicsinyesség, vállalhatja új társadalmi-politikai feltételek mellett Lessing és a weimari klasszicizmus nevelőmunkáját, harcát a német nép felszabadításáért és nagykorúsításáért, vállalva egyúttal egy másik, átfogóbb feladatot: a francia és német nép megbékítését. Ha mármostan felvetjük a kérdést, hogyan tükröződik Heine műveinek tartalmában, formájában, nyelvi használatában az a sokfajta hatás és változás, amelyeknek színhelye és gyűjtőneve Párizs, akkor a következő eredményre jutunk: láttuk,

Heine már Párizs előtt elszakadt a romantikától, amikor megkezdte harcát a mozgalom reakciós törekvései ellen, viszont nyelvhasználatában, terminológiájában, formájában még nem hajtotta, mert nem hajthatta végre teljes elszakadását a romantikától. Ez az elszakadás összeesik Heine ideológiai tisztulásának befejezésével, új politikai-társadalmi biztonságérzetének a kialakulásával. Amilyen mértékben helyreáll létének és tudatának normális viszonya, olyan mértékben szorulnak ki tudatából a hamis illuzionizmus és irracionális utolsó elemei, szó, kép- s hasonlatkincsből pedig azok az elemek, amelyek a két fogalom körébe esnek. Az ember érzi, a romantika félhomályából a rend, az értelem nappali világába lépett. Ami itt történik, az a német irodalmi nyelv szabadságharcának egyik legfontosabb, legaktívabb fejezete.

A próza Heine első párizsi évtizedének legfontosabb, sőt időnként egyetlen megnyilatkozási formája, amely régi impresszionista külsőségeit levetkőzve, megerősödve, megtisztulva forradalmi pátozzsal kerül ki a romantikával való leszámolásból. Vele szemben ideiglenesen háttérbe szorul Heine lírai költészete. Úgy tetszik, mintha a *Dalok könyve* még jóval a nagy leszámolás időpontján túl, körülbelül a negyvenes évek küszöbéig is folytatná meghosszabbított belterjes, magánjellegű életét s tudomást sem venne Párizsról, a körülötte zajló nagyvárosi és nagyvilági életről. De ez csak látszat. Igaz, hogy motívum- és formakincse, terminológiai gyakorlata egyelőre a régi, de minden egyszerűbb, néha a józanságig egyszerű, tudatosabb, a tartalom és forma dialektikus egysége teljesebb, zavartalanabb. A *Dalok könyvének* legeredményesebb inspirációs forrása a mitizált, égi szerelem, színhelye a kultúrától, iparosítástól nem érintett idilli természet. Ez a most már értelmetlenné és tartalmatlanná vált szerelem lassanként leszáll a magasból a földre vagy elsorvad s átadja helyét egy új érzeki szerelemnek, amely, nem törődve a kispolgári álszeméremmel és erkölccsel, követeli a maga jogait. Színhelye már nem az idilli természet, hanem a város. Ezzel egyszersmindenkorra vége a régítípusú költészet fenntartásainak és belterjes magánjellegének. Az újtípusú költészet kilép passzivitásából, magánjellegű helyzetéből, megnyílik a mindennapi élet szükségletei, vágyai és kielégülései, gondjai előtt. A művészi szép és a költőiség fogalmát a valóság olyan területeire is kiterjeszti, amelyeket hosszú századok költői elmélete és gyakorlata érinthetetleneknek s hozzáférhetetleneknek tartott, s velük együtt a hozzátartozó mindennapi nyelvet is recipiálja. De ennél is fontosabb, hogy Heine kezében politikai, harci eszközzé, a világ, a közvélemény befolyásolásának, forradalmasításának eszközévé válik. Hogy Heine ezt a lépést megtette, hogy a *Dalok Könyvének* költőjéből politikai költő lett, ebben nagy, talán legnagyobb része Marxnak volt. Itt nemcsak Marx és Heine meghitt barátságáról, gondolkodásuk, ízlésük rokonságáról van szó, sem arról a forradalmasító, nevelő hatásról, amelyet Marx gyakorolt Heinére. Csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy Marx amellett, hogy a tudományos szocializmus megalapítója, egyúttal a német nyelv legnagyobb művészei közé tartozik. Minden bizonnyal elsőnek ismeri fel Heine költészetének nemcsak művészi kvalitásait, hanem aktív erejét is, s már első találkozásuk után azon van, hogy megnyerje politikai munkatársának. Annál a közismert ténynél, hogy Heine Marx ellenőrzése mellett, vele együttműködve írja leghíresebb politikai költeményeit, a *Németországot* s a *Takácsokat*, talán nem kevesebbet jelent az a másik tény, hogy Marx-szal való találkozása előtt Heine nem is írt igazi politikai költeményt, helyesebben, hogy »korszerű« versein meglátni, vajjon a Marx-szal való találkozása előtt vagy e találkozás után írta-e őket. Mindaz, ami Heine régebbi

költészetében politikainak nevezhető, harca a reakció, a klerikalizmus, a cenzúra, az elnyomás minden formája ellen, vagy általános elvi síkon vagy személyi sérelmeinek síkján mozog. Most viszont, amikor egyre jobban megvilágosodik előtte a pártharcok osztályjellege, amikor a maga személyi sérelmeit is egyre inkább a haladás, az egész német nép érdekeinek szemszögéből nézi, a politika napi, időszerű kérdéseivel szemben sem helyezkedhetik többé az érdekelt szemlélő álláspontjára, ahogyan eddig tette. Ha mindezt szem előtt tartjuk, s még hozzátesszük, hogy politikai célzata, az obszkurantizmus, a konkrét emberek, intézmények ellen irányuló politikai hadjáratának pátosza, a szatíra, nemcsak hogy nem zavarja, nem torzítja el a művészi formát, hanem ellenkezőleg éppen Heine legjellegzetesebb politikai költeményeiben egyik forrása, formáló tényezője a műalkotásnak, azt kell mondanunk, hogy itt valami minőségileg új kezdődik a német politikai költészetben. S ennek a korszaknyitó újnak jelentőségét senki sem tudta olyan mértékben méltányolni, mint éppen Marx, aki még egy másik vonatkozásban is segítségére volt Heinének.

Marx tudvalevőleg éppen Heinével való együttműködése éveiben számolt le végérvényesen »idealista lelkiismeret«-vel s fogott hozzá a felfordított világ talpraállításához, amivel együttjárt az egész régi terminológia újjáteremtése. Heine a romantikával való leszámolása óta maga is egy olyan lírai-epikai terminológia kialakításával küszködött, amely megfelelt a *Teremtés dalai*-ban kifejtett materialista álláspontjának :

*Der Stoff, das Material des Gedichts
Das saugt sich nicht aus dem Finger,
Kein Gott erschafft die Welt aus nichts,
So wenig, wie irdische Singer . . .*

S hogy ezen a ponton mennyit tanulhatott Marxtól, azt világosan látni pl. a *Németország* új szó- és képkincséből, nyelvi merészségeiből s könyörtelen realizmusából. Az ő számára Marx egyike volt azoknak az élő forrásoknak, amelyekre állandóan szüksége volt, hogy nyelve el ne sorvadjon. S ezzel eljutottunk egy olyan problémához, amelyet az eddigi Heine-kutatás — csodálatosképpen — még csak nem is érintett.

Heine számkivetésének huszonöt éve alatt csak rövidebb időre hagyja el Párizst s egyre ritkábban látogat el Németországba. Francia légkörben él. legmeghittebb barátai franciák, van idő, hogy hónapokig nem beszél németül. Párizsban mintegy nyolcvanezer német ember él, Heine alig vesz róluk tudomást. És mégis, ami szinte hihetetlennek látszik, a földrajzi távolság s az egyre teljesebbé váló elszigetelődés semmi nyomot sem hagy Heine nyelvén, s nemcsak hogy nem esik ki az otthoni össznémet irodalmi nyelv fejlődéséből, hanem egyenesen egyik irányítója, tényezője ennek a fejlődésnek : az új és újabb nemzedék költőinek ő oldja meg nyelvét. Tudjuk, bázisa mindvégig német marad s mindvégig németnek érzi magát, nem mond le német állampolgárságáról, s ha nem is diplomata, mindvégig ragaszkodik a diplomatáknak kijáró területenkívüliség jogához. Az a hatás, amelyet a francia szellem és irodalom gyakorol rá, az a körülmény is, hogy két nyelven ír, a két nyelv állandó versenye csak fokozza nyelvi felelősségtudatát s arra készteti, hogy a legnagyobb igényeket támassza német stílusának nyelvi, fogalmi tisztaságával szemben.

De mindez magában véve nem volna elég, ha Heine éppen párizsi éveiben nem merülne el, mégpedig egyre fokozódó és egyre intenzívebb érdeklődéssel, a német nép legszebb, legelőbb hagyományainak, a német népmonda és nép-

költészet szövegeinek tanulmányozásába, amelyekben a legközvetlenebbül nyilatkoznak meg az anyagi javakat termelő, elnyomott második nemzet vágyai, képzetei, hiedelmei. Itt aztán előtte van a népnyelv egész gazdag forrásvidéke. Most persze illuzionizmustól mentes szemmel, már nem csupán a költő érdeklődésével, hanem a politikus pártosságával olvassa ezeket a szövegeket, tehát másképpen, mint fiatal korában, másképpen, mint a junker Arnim és Fouqué, Eichendorff vagy a velük rokon érzületű Brentano, akik úgy értelmezik a nép és népiesség fogalmát, hogy megfeleljen osztályérdekeiknek, a reakció szükségleteinek, egy képzelt, idillikus, patriarchális életformának, amelynek kevés a köze az igaz néppel. Ezt az igazi népet fedezi fel a maga számára Heine. Olvasó és értelmező módszere sokban emlékeztet a fiatal Engelsére, aki persze, jóval szenvedélyesebb pártossággal időszerűsíti a német népkönyveket vagy pl. a Siegfried-mondát. S mi mindent nem elemez ki Heine a maga régi szövegeiből: a nép történeti tudatának fejlődéstörténetét, dialektikus viszonyát a környező valósághoz, a természethez és a természetfeletti erőkhöz, fölfogását életről, halálról, túlvilágról, lázadozását az egyház és a jobbágyi terhek ellen. Nem győzi kiemelni, mennyi forradalmi elem rejlik a népi demonológiában, hogyan alakítja át vágyainak, szükségleteinek megfelelően a keresztény legendát, az antik kultúrkins maradványait, hogyan torzítja démonokká, hogyan degradálja hontalan plebejusokká az Olinposz isteneit. S milyen fontos az a megállapítása, hogy a nép alkotásai, ha kerülő utakon is, végső fokon mindig a haladás irányában hatnak. Az a közvetlen, elfogulatlan realizmus, amellyel az ősi legendák és mondák tartalmát elbeszéli, a német irodalom legjobb mesélőire, E.T.A. Hoffmannra vagy a Grimm-testvérpárra emlékeztet. (Elég itt az *Elementargeister*, a *Götter im Exil* c. tanulmányaira vagy a *Schnabelewopski* VII. fejezetére utalni, amely elsőízben rögzíti a *Bolygó hollandi* legendájának alapszövegét abban a formában, ahogyan aztán R. Wagner recipiálja).

Azzal, hogy Heine kifejti, helyesebben: újra értelmezi pl. a *Faust*, a *Bolygó zsidó*, a *Tannhäuser* emberi magvát, társadalmi gyökereit, folytatja a felvilágosodás ördögűző munkáját, amelynek az az eredménye, hogy a csoda, a mítosz, a történelemisten kiszorul a történelmet alakító tényezők és erők sorából. Persze nem szabad elfelejteni, hogy azóta a két forradalom, a napoleoni háborúk gyakorlatilag is megmutatták, hogyan csinálják a történelmet isten nélkül, isten ellenére. Így Heine teljesen megváltozott feltételek mellett végezheti a varázsrontást és ördögűzést. S ezen a ponton egy világ választja el a romantikától, mert nem azért fordul vissza a multhoz, hogy feltámassza, hanem, hogy a maga időpontjával, a valósággal szembeállítva könyörtelenül alkalmazza vele szemben azt a fölismerését, hogy ami és aki meghalt, az ne bitorolja az élőket, a betegség ne az egészség jogát, annak a sírban a helye, a kísértet óvakodjék a nap-pali világosságtól. Itt találkozunk elsőízben a varázsrontásnak, a mult leleplezésének s a költő időpontjával való szembeállításának azzal a módszerével, amelyet annyi iróniával és tiszteletlenséggel gyakorol politikai hadjárata verseiben, olyan művészi fokra emel a *Tannhäuser*-ben, a *Deutschland* Barbarossa-fejezeteiben, az *Atta Troll*-ban, amelynek romantikus káprázata nem tart tovább egy nyáréji látomásnál, s végül a *Romanzero* legjellegzetesebb darabjaiban.

Az idők jelét, a Heine szemléletében, költészetében beálló realista fordulat jelét kell látnunk abban, is hogy folklór-tanulmányaiban egyre intenzívebben foglalkozik a népköltészet epikai kisformáival, köztük a balladával, aminek a gyakorlatban egyfelől a régi dalszerűség lassú elsorvadása, másfelől az epikai elem feltűnő térhódítása felel meg, még ott is, ahol nem igen várnók, Heine

politikai verseiben. Hogy Heinének éppen a balladára, mégpedig a Percy-típusú balladára esik a választása, ennek művészi okokon kívül az a magyarázata, hogy ez is hozzátartozik a romantikával való leszámolóshoz, hogy Heine itt is visszatér az eredeti, hamisítatlan forrásokhoz, mert ez a típus őrizte meg a leghívebb, a legművészbibb formában keletkezése időpontjának, a feudális-kapitalista átmenet nagy osztályharcainak emlékét, egy olyan világ képét, amely mindenben ellenképe a megalkuvó, gyáva kispolgár világának, ezért könnyen időszerűsíthető s hatásos fegyvernek bizonyul a politikai költő kezében. Heine e típus korszerű felújításával és technikájával új fejezetet nyit a német ballada történetében. A német reakció és ellenforradalom balladaköltői, közöttük a legreakciósabb, Strachwitz gróf, sietnek kisajátítani Heine technikáját, de feudális céljaiknak, osztályerkölcsüknek megfelelően elsősorban a típus feudális magvát, embertelenségét és kegyetlenségét domborítják ki, haladó, emberi vonásainak rovására.

Azt hiszem, annak a kérdésnek tisztázása, mi a szerepe a német folklór s a német népnyelv haladó hagyományainak a heinei költészet kialakításában, termékeny és jó kilátásokkal biztató feladat. S ezen a ponton talán már eddigi eredményeim is hozzájárulhatnak annak a képnek teljességéhez, amelyet Lukács György olyan plasztikusan rajzolt meg mai előadásában.

A *Romanzero* Heine utolsó versgyűjteménye: a *Dalok Könyve* mellett Heine világhírének második forrása. Ennek is Párizs, csak hogy most már a 48-as forradalom utáni Párizs egyik formáló tényezője.

A *Dalok Könyvé*-t a fiatal Heine írta. Egy diadalmas forradalom után, amely szabaddá tette az utat a diadalmasan emelkedő s politikai érvényesülését követelő polgárság előtt, a *Romanzero* verseit pedig a beteg, az ágyhoz kötött Heine írta, egy bukott forradalom után, amikor már nyilvánvalóvá lett, hogy a polgári osztály képtelen teljesíteni történelmi feladatát, ellátni eddigi vezetőszerepét s hogy át kell adnia helyét sírásójának, a proletariátusnak.

Heine megjósolta, állandóan várta, mégpedig remény és rettegés között várta ezt a forradalmat: reménye e forradalom régóta esedékes polgári formájának szólt, amely Heine szerint végérvényi majd a gyűlölt porosz feudálabzolutizmusnak, ezzel a német nyomorúságnak, megteremtve a szabad népek szolidaritását, rettegése pedig a forradalom kommunista formájának szólt, amelynek eljövételét elkerülhetetlennek tartotta. Amikor aztán kitör a forradalom, túlságosan közelről látja, jóformán csak kilengéseit és árnyoldalait látja, nem tud igazán lelkesedni érte, de nem tagadja meg elismerését az igazi forradalmi magatartás megnyilatkozásaitól, a barrikádokon harcoló munkásságtól, a magyar szabadságharcától, a német forradalom utolsó hősi szakaszától. — A forradalom összeomlása mégis mélységesen lesújtja, mert a maga személyi szerencsétlenségének érzi, de egyúttal annak a hallatlan izgalomnak és feszültségnek is végét jelenti, amelyben évek óta él. Éppen ezért ellentétes módon tükröződik utolsó korszakának költészetében. E költészet egy része mangánjellegű, »belterjes« líra, formailag mintegy a *Dalok Könyvé*-t folytatja, de éppenséggel nem dal-, hanem inkább litániaszerű, s ha időnként felidézi a régi romantikát, abban a tudatban teszi, hogy mindez nem egyéb hazajáró kísértetnél, vagy legjobb esetben, hitelét veszített szép káprázatnál. Ez a líra az utolsó magány, a híres matrác-sír lírája, a régi ars moriendi modern változata, amely naplószerűen, de érzelmesség nélkül rögzíti egy ember haldoklását, aki az élet helyett a halál felé, az egészség helyett a beteg test szükségletei és vágyai felé tájékozódik s így gyakran sűrölja a nihilizmus, a dekadencia határát, de mégsem dekadens

költészet, mert az utolsó pillanatig a hallállal szemben sem nem tagadja meg jogát az élethez és a szépséghez s mindvégig legfőbb gondja, hogyan óvja, védje meg ezt a szépséget, a művészet szabadságát a kapitalizmus embertelenségével és szennyével szemben. Ez a haladó benne, ez szigeteli el a Musset- vagy Leopardi-típusú költészettől. A kiábrándulás, a magány, a betegség sem kergeti Heinét az elefántcsonttorony-ideológiába vagy reakcióba, mint legtöbb kortársát, nem idegeníti el a valóságtól s nem lohasztja le régi harcikedvét, sőt egyenesen kitérít a történeti látóköre. Alighogy némi lélekzethez jut, tovább harcol, de most már két fronton, egyfelől a régi és új reakció ideológusai, másfelől azok ellen a költők és írók ellen, akik cserbenhagyták vagy elárulták a forradalmat.

Egy hitelesnek tetsző adatszerint, amelyet Heine egyik életrajzában találunk, 1848-ban Engelstől megkapta a *Kommunisták Kiáltványát*, amit az a tény is megerősít, hogy Engels a Kiáltvány megjelenése után Párizsban járva meglátogatta a beteg költőt. Heine utolsó nyilatkozatai a proletariátusról és a kommunizmus kilátásairól mindenesetre arról tanúskodnak, hogy olvasta a Kiáltványt. Úgy látszik, leginkább a Kiáltványnak az a megállapítása kapta meg, hogy minden eddigi társadalom története osztályharcok története volt. De úgy értelmezte és módosította ezt a megállapítást, hogy megfelelően polgári fenntartásainak s a bukott forradalom körül szerzett tapasztalatainak. A forradalom bukása után e tapasztalatokat általánosítva egy tragikus kimenetelű, reménytelen küzdelem szemszögéből nézi s a maga vigasztalására átírja a történelmet és ennek utolsó fejezetét, a forradalmat. Mindennek, ami szép és jó, az a földi sorsa, hogy rossz véget érjen, az emberi tökéletesség megvalósíthatatlan utópia, a hitvány legyőzi a hőst, az álnok a becsületes embert: ez az alapszövege a Heine új történet szemléletének s azoknak az elbeszélő költeményeknek (köztük a magyar szabadságharc balladájának, a *Walkürök*-nek, a *Hastingsi csatátér*-nek), amelyek a *Romanzero* legjavát alkotják. Jellemző, hogy az egykorú események közül sem a francia, sem a német forradalmat, hanem a magyar szabadságharcot emeli ki, örökíti meg, mint amelyik a legtöbb áldozatot hozta, a legfélelmetesebb hatalmakkal, az osztrák abszolútizmussal és az orosz cárizmussal való harcban bukott el, s így a legszembetűnőbben igazolja Heine tragikus történet szemléletét. — Ez a szemlélet éppenséggel nem lehetett alkalmas arra, hogy megszilárdítsa, vagy legalábbis ébren tartsa a német nép hitét a fejlődésben, egy eljövendő forradalomban. Így érthető, hogy a *Romanzero* történeti hatását tekintve idővel teljesen összeforrt Schopenhauer egészen másgyökerű, kifejezetten történelemellenes, reakciós pesszimizmusával. Pedig Heine utolsó megnyilatkozása nem a pesszimizmus, magatartása még véletlenül sem szolgálja a reakciót, vagy a kapitalizmus védelmét. Mert azzal, hogy erkölcsileg, de esztétikailag is elmarasztalja a hitvány győztest, a zsarnokot, az elnyomót, viszont teljes elégtételt szolgáltat az elbukottnak s utólag kikorrigálja, jóváteszi a történelem igazságtalanságát, most is, itt is az emberi haladás ügyét szolgálja.

LUKÁCS GYÖRGY válasza:

Csak egy dologban fogok polemizálni Turóczi-Trostler kollegával. Én kiemeltem a biografikus mozzanat fontosságát, azonban vigyáznunk kell, mert a költőnél a biografikus oldal csak egy mozzanat és fennáll az a veszedelem, hogy ha ezt túlértékeljük, eltorzítás áll be.

Amit Turóczi-Trostler Párizsról, vagyis Heine egy utazási mozzanatáról mondott, ezt jobban szeretném a világtörténeti kronológiával helyettesíteni:

a júliusi forradalommal. A döntő hatás nemcsak Heine, hanem egész Németország, egész Európa fejlődésében a júliusi forradalom, a Szentszövetség nyomasztó uralmának széttözása. Ez határolja el a német irodalom két korszakát. Mindabban, amit Túróczi-Trostler Heine párizsi tartózkodásáról mondott, sok igaz van, de azt hiszem, a döntő kérdés a júliusi forradalom, és a többi: következmény. Mert Párizs, azt mondhatnám, jelen volt Heine és mások költészetében a júliusi forradalom előtt is. Itt említem meg Bacsányi költeményét: »Vigyázó szemetek Párisra vessétek.« Nem igaz, hogy Lessing franciaellenes volt. Az egész Goethe—Schiller korszaknak a francia forradalommal való kapcsolata rendkívül mély, és végül nem véletlen, hogy a fiatal Marx *Deutsch-Französische Jahrbüchernek* nevezte folyóiratát. Heine a szabadság zászlóhordozója volt az európai feudalizmussal szemben. Nem az a döntő, hogy Heine Párizsba költözött, hanem az, hogy ott élte meg a Szentszövetség bukását, a júliusi forradalmat minden következményével, a proletár-osztály forradalmival, fejlődésével együtt. Ha ezt az alapvető gondolatot kidolgozzuk, megvan a módja, hogy ezeken a kereteken belül a biografikus elméleteket sikerrel és minden félreértés nélkül használjuk fel.

